

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΩΝ
ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΜΕΣΑ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΘΕΜΑ
ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ
ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ**

Νίκος Παπαναστασίου

Φοιτητής: Βασίλης Νάνης

Ευχαριστίες-αφιερώσεις

Παρότι οι άνθρωποι που με βοήθησαν στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας γνωρίζουν πολύ καλά τη συμβολή τους στη σύλληψη και τη συγγραφή της, εν τούτοις θα ήθελα μέσα από αυτές τις γραμμές να τους ευχαριστήσω προσωπικά, διότι χωρίς τη συμμετοχή τους η πραγματοποίηση της θα ήταν αδύνατη.

Πρώτα απ'όλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή, τον κύριο Νίκο Παπαναστασίου, για τη βοήθεια και την καθοδήγηση του καθόλη τη διάρκεια της περιόδου της εκπόνησης της διπλωματικής. Δευτερευόντως, την καθηγήτρια μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, την κυρία Ρόη Παναγιωτοπούλου, για την πολύτιμη συνεισφορά της και τις καίριες παρατηρήσεις της και τέλος την οικογένειά μου για την αμέριστη υλική και πνευματική στήριξη στη διάρκεια των ακαδημαϊκών και όχι μόνο προσπαθειών μου.

Η εργασία αφιερώνεται στους γονείς μου, που με έμαθαν να κυνηγάω τα όνειρα και τις φιλοδοξίες μου, χωρίς φόβο και με εμπιστοσύνη στις δυνατότητές μου.

Δεινόν οι πολλοί, κακούργους όταν έχωσι προστάτας.
Φοβερό πράγμα ο όχλος όταν τον καθοδηγούν κακούργοι.
Ευριπίδης, 480-406 π.Χ., Αρχαίος τραγικός

Περιεχόμενα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
1.1 Ορισμός θέματος- Πρόλογος.....	6
1.2 Δομή εργασίας.....	7
1.3 Υπόθεση εργασίας- Μεθοδολογία.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ	10
2.1 Προσεγγίσεις γύρω από τον λαϊκισμό.....	10
2.1.1 Λαϊκισμός και δημοκρατία στο έργο της Canovan	13
2.1.2 Λαϊκισμός και δημοκρατία στο έργο του Mudde.....	20
2.2 Τύποι λαϊκισμού	22
2.3 Χαρακτηριστικά του λαϊκιστικού φαινομένου.....	24
2.4 Η ιστορική πορεία του λαϊκισμού	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	32
3.1 Το ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικό φαινόμενο.....	32
3.2 Ο λαϊκιστικός λόγος της Ελλαδικής Εκκλησίας στο ζήτημα των ταυτοτήτων	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : ΑΙΤΙΕΣ ΑΝΘΙΣΗΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	44
4.1 Οικονομική κρίση και προσφυγή στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.....	44
4.2 Η άνοδος του Ευρωσκεπτικισμού	49
4.2.1 Σκληρός vs Ήπιος Ευρωσκεπτικισμός.	51
4.2.2 Διάχυτη και συγκεκριμένη υποστήριξη προς την ΕΕ.....	54
4.2.3 Ο ευρωσκεπτικισμός στην Ελλάδα	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : Η ΑΝΑΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΚΗΝΙΚΟΥ	60
5.1 Η επικράτηση των λαϊκιστικών δυνάμεων.....	60
5.2 Προεκλογικός και αντιπολιτευτικός λαϊκιστικός λόγος ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ.....	66
5.3 Η ρητορική του δημοψηφίσματος.....	74
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	80
Βιβλιογραφία.....	82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1° : ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Ορισμός θέματος- Πρόλογος

Με την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού διάφοροι πολιτικοί επιστήμονες, αναλυτές και οικονομολόγοι, βιάστηκαν να προβλέψουν ότι αυτό θα είναι το τέλος των ιδεολογιών και των πολιτικών κινημάτων (Φουκουγιάμα, 1993). Σχεδόν τρεις δεκαετίες μετά όμως, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συμβαίνει. Αντιθέτως, οι φιλελεύθερες αστικές δημοκρατίες της Δύσης, αφού βίωσαν μία ιδιαίτερα σκληρή χρηματοπιστωτική κρίση, βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο, έχοντας να αντιμετωπίσουν μία σειρά ανακατατάξεων και νέων προβληματικών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ηγέτες που κατά το παρελθόν ίσως να μην μπορούσαν να φθάσουν στα ύπατα αξιώματα, όπως ο εν ενεργεία πρόεδρος των ΗΠΑ, ο Donald Trump, κατόρθωσαν να εκλεγούν. Συγκεκριμένα, η προεκλογική εκστρατεία που επέλεξε να ακολουθήσει ο κ. Τραμπ και η οποία τον δικαίωσε, συμπεριελάμβανε ένα μείγμα λαϊκιστικού και σεξιστικού λόγου, συνδυασμένο με ψευδείς ειδήσεις και θεωρίες συνωμοσίας (Lillecker, Jackson, Thorsen, & Veneti, 2016).

Επιπλέον, η Ευρωπαϊκή Ένωση κατά την ίδια χρονική περίοδο βίωσε και, μέχρι την περίοδο που γράφεται η παρούσα διπλωματική εργασία συνεχίζει να βιώνει, την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από τους κόλπους της. Και σε αυτήν την περίπτωση το μεγαλύτερο μέρος της προεκλογικής εκστρατείας υπέρ του Brexit διενεργήθηκε με αντίστοιχους όρους, ενώ πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν είχε το λαϊκιστικό, ξενοφοβικό και ευρωσκεπτικιστικό κόμμα UKIP του Nigel Farage (Taylor, 2016).

Από την πλευρά της, η Ελλάδα δεν έχει μείνει αμέτοχη στη συζήτηση περί λαϊκισμού. Αντιθέτως, η αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού κατά τα χρόνια της κρίσης και κυρίως η διακυβέρνηση της χώρας από τον κυβερνητικό συνασπισμό ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, το διάστημα 2015-2019, έφεραν τον λαϊκισμό ως όρο σε κεντρική θέση στην

επικαιρότητα, ενώ υπήρξαν αναλυτές που τον ονομάτισαν ως την κινητήριο δύναμη που οδήγησε στην αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού και στην κατάρρευση του μεταπολιτευτικού δικομματισμού (ΠΑΣΟΚ-ΝΔ) (Παππάς, 2015).

Οι παραπάνω λόγοι, σε συνδυασμό με το γεγονός πως στη βιβλιογραφία υπάρχει ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών απόψεων και αντιλήψεων αναφορικά με τα γνωρίσματα και τις όψεις του λαϊκισμού, οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Σε αυτό το σημείο, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί πως οι περισσότεροι εκ των αναλυτών του συμφωνούν ότι ο λαϊκισμός είναι μια από τις πλέον απείθαρχες έννοιες της πολιτικής σκέψης, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ένας καθολικός ορισμός (Laclau, 1977) (Canovan, 2002) (Taggart, Populism, 2000) (Mudde & Kaltwasser, 2013).

Κύριο λοιπόν αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η διερεύνηση του φαινομένου του λαϊκισμού στη χώρα μας, κυρίως όπως αυτό εκφράστηκε μέσα στα χρόνια της οικονομικής κρίσης. Ιδιαίτερα δε, η εξέταση των αιτιών που οδήγησαν στην αύξηση της έντασης του φαινομένου, είτε αυτές προϋπήρχαν, είτε εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

1.2 Δομή εργασίας

Συγκεκριμένα, η προβληματική της εργασίας κινείται πάνω σε τέσσερις κύριους άξονες: α) την αποσαφήνιση του όρου λαϊκισμός β) την εξέταση παραδειγμάτων λαϊκιστικού λόγου και πρακτικών στην ελληνική κοινωνία κατά το παρελθόν, ώστε να διαπιστωθεί η απήχηση που είχαν παλαιότερα και το κατά πόσο ο λαϊκισμός προϋπήρχε στα ελληνικά πολιτικά πράγματα της οικονομικής κρίσης γ) τις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν την εποχή της κρίσης και συνέβαλλαν στην περαιτέρω ανάπτυξη του φαινομένου και δ) την εξέταση του εάν και κατά πόσο ο λαϊκισμός στην Ελλάδα της κρίσης κατάφερε πράγματι να αυξήσει αξιοσημείωτα την επιρροή του και να ηγεμονεύσει στο πολιτικό σκηνικό. Η εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του ΕΚΠΑ, με κατεύθυνση Πολιτική Επικοινωνία και Νέα Μέσα.

Αναλυτικότερα, το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας αποτελεί μία προσπάθεια παρουσίασης του θεωρητικού πλαισίου της έννοιας του λαϊκισμού. Για να προχωρήσουμε στην περαιτέρω ανάλυση κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στο περιεχόμενο της συγκεκριμένης έννοιας μέσα από τις διαφορετικές κριτικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί γύρω από αυτή. Εν συνεχεία, ακολουθεί η ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών του λαϊκισμού και μία σύντομη επισκόπηση των σημαντικότερων λαϊκιστικών κομμάτων και κινημάτων που εμφανίστηκαν κατά καιρούς στην υφήλιο.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα εξεταστεί το αν και κατά πόσο οι λαϊκιστικές αντιλήψεις προϋπήρχαν στην ελληνική κοινωνία και σε ποιο βαθμό είχαν καταφέρει να διεισδύσουν σε πλατιές λαϊκές μάζες, αφήνοντας κατάλοιπα στον τρόπο πρόσληψης της πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας από τους Έλληνες πολίτες. Συγκεκριμένα, θα εξεταστούν δύο διαφορετικές στιγμές της ιστορίας της Μεταπολίτευσης: Η πρώτη αφορά το ξεκίνημα της πολιτικής δράσης του ΠΑΣΟΚ και τον τρόπο που αυτό πολιτεύτηκε τόσο μέχρι να κερδίσει την εξουσία όσο και κατά τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του. Η εξέταση του λόγου και των χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου κόμματος, πάντα όσον αφορά τη σχέση τους με τον λαϊκισμό, θα μπορέσει να μας δώσει μια γενικότερη εικόνα για τη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τις λαϊκιστικές πρακτικές, κυρίως λόγω της μεγάλης δημοφιλίας και επιρροής του ΠΑΣΟΚ στην ελληνική κοινωνία για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η δεύτερη περίπτωση που θα εξεταστεί είναι εκείνη του λόγου που άρθρωσε η Εκκλησία της Ελλάδος κατά τη διάρκεια του ζητήματος σχετικά με την αναγραφή ή όχι του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες, που ανέκυψε κατά την περίοδο 2000-2001. Το συγκεκριμένο παράδειγμα επιλέχθηκε κυρίως γιατί ήταν η πρώτη φορά που κατά τη Μεταπολίτευση η Εκκλησία της Ελλάδος αναμείχθηκε τόσο έντονα και άμεσα στις πολιτικές εξελίξεις, ασκώντας ουσιαστικά πολιτική πίεση για ένα θέμα. Επιπλέον, τόσο οι λαοσυνάξεις όσο και οι υπογραφές που μαζεύτηκαν από την Εκκλησία κατέδειξαν την πλατιά λαϊκή απήχηση που είχε η δράση της, η οποία μπορεί εν τέλει να συνάντησε την άρνηση θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και το Συμβούλιο της Επικρατείας, εν τούτοις όμως φάνηκε πως είχε πλατιά λαϊκή αποδοχή. Συν τοις άλλοις, αυτός ο λαϊκιστικός λόγος που δεν προήλθε από έναν πολιτικό χώρο, αλλά από έναν θεσμό τον οποίο

ακολουθούν πολίτες διαφορετικών ιδεολογιών και πολιτικών πεποιθήσεων, ίσως μπορεί να δώσει και μία εξήγηση σχετικά με τις πρόσφατες πολιτικές ανακατατάξεις και τις συνεργασίες κομμάτων από διαφορετικούς ιδεολογικοπολιτικούς χώρους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις νέες αιτίες οι οποίες ανέκυψαν κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και είναι πιθανόν να οδήγησαν στην ένταση του λαϊκιστικού φαινομένου. Πρώτα απ'όλα το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης που συντάραξε την ελληνική κοινωνία και ανέτρεψε πολλές από τις σταθερές που οι Έλληνες πολίτες θεωρούσαν ως τότε δεδομένες. Τα νέα οικονομικά δεδομένα που προκύπτουν, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι παγκοσμίως ο λαϊκισμός τείνει να επωφελείται από τις οικονομικές κρίσεις φαίνεται να δίνουν ώθηση στις λαϊκιστικές δυνάμεις, ενώ παράλληλα να στέλνουν στο περιθώριο κόμματα που μέχρι τότε είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο πολιτικό σκηνικό (ΠΑΣΟΚ).

Από την άλλη πλευρά, η άνοδος στην Ευρώπη, κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, μιας σημαντικής πτυχής του λαϊκιστικού λόγου της εποχής μας, του Ευρωσκεπτικισμού δείχνει να επηρεάζει και τη χώρα μας. Η σχέση των Ελλήνων με την ΕΕ και η αποδοχή εκ μέρους τους της ιδέας της ευρωπαϊκής ενοποίησης διαταράσσονται σημαντικά. Τα πολύ υψηλά ποσοστά αποδοχής που υπήρχαν μέχρι τότε πέφτουν και η αντίδραση απέναντι στην «κακή Ευρώπη» που μας εξαναγκάζει στο «επαχθές Μνημόνιο» παίρνει τη θέση τους. Μοναδική σταθερά η συνεχόμενη πίστη στην αξία του Ευρώ ως νομίσματος.

Τέλος στο 5^ο κεφάλαιο θα εξετάσουμε το αν πράγματι ο λαϊκιστικός λόγος την εποχής της κρίσης αύξησε κατακόρυφα τη δημοφιλία του. Για να το πετύχουμε αυτό θα αναλύσουμε το αναδιαμορφωμένο πολιτικό σκηνικό και τα πολιτικά κόμματα που σημείωσαν μεγάλη άνοδο. Κυρίως, θα σταθούμε στην ανάλυση του πολιτικού λόγου, ως προς τη λαϊκιστική του σκοπιά, του ΣΥΡΙΖΑ και των ΑΝΕΛ, που είναι και τα κόμματα τα οποία άνθισαν μέσα στην κρίση και σχημάτισαν κυβέρνηση συνεργασίας το 2015, αν και προέρχονταν από διαφορετικούς πολιτικούς χώρους.

1.3 Υπόθεση εργασίας- Μεθοδολογία

Η προς εξακρίβωση υπόθεση που διατρέχει την ανάλυση μας συνοψίζεται ως εξής: Το λαϊκιστικό πλαίσιο που σε μεγάλο βαθμό είχε ήδη κάνει την εμφάνισή του κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, συνεπικουρούμενο από την οικονομική κρίση που

βίωσε η χώρα μας σε συνδυασμό με τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, οδήγησαν στην άνοδο του λαϊκισμού στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα θεωρούμε επίσης, ότι ο λαϊκισμός όχι απλά ανέκτησε δυνάμεις αλλά κατάφερε να γίνει εν πολλοίς κεντρικό πολιτικό αφήγημα στα πολιτικά πράγματα της χώρας.

Για να προχωρήσουμε σε επιστημονική επαλήθευση της θεωρίας μας επιλέξαμε τη βιβλιογραφική έρευνα, κυρίως όσον αφορά την ιστορία και τα στάδια του λαϊκισμού στη χώρα μας. Επιπλέον, θέλοντας να εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ της ρητορικής των κομμάτων της περιόδου που μας αφορά και του λαϊκιστικού φαινομένου, προχωρήσαμε σε ανάλυση λόγου με βάση το θεωρητικό περί του λαϊκισμού πλαίσιο, το οποίο παρουσιάζεται στο πρώτο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ

2.1 Προσεγγίσεις γύρω από τον λαϊκισμό

Πλήθος μελετητών έχει ασχοληθεί με τον λαϊκισμό εδώ και αρκετές δεκαετίες. Παρότι τα τελευταία χρόνια το φαινόμενο φαίνεται να αποκτά μεγαλύτερη δημοφιλία και οι μελέτες γύρω από αυτό να αυξάνονται, στην πραγματικότητα ήδη από τη δεκαετία του 1960 η επιστημονική κοινότητα είχε αρχίσει τη συστηματική μελέτη του (Ionescu & Gellner, 1969). Οι μελετητές εκείνης της εποχής, Ionescu και Gellner, κατέληξαν στο συμπέρασμα πως με τον όρο «λαϊκισμός» μπορούμε να αναφερθούμε σε μία τόσο ευρεία γκάμα χαρακτηριστικών, γεγονόσ που καθιστά την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου ορισμού αδύνατη (Taggart, Populism, 2000).

Σύμφωνα με τον Taggart, οι πρώτοι αυτοί μελετητές θέτουν το ερώτημα του κατά πόσο ο λαϊκισμός είναι μία ενιαία έννοια, εξετάζοντας πρώτα απ' όλα το εάν ο λαϊκισμός αποτελεί μία ιδεολογία, μία επαναλαμβανόμενη νοοτροπία που εντοπίζεται σε διαφορετικά ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια, ως αποτέλεσμα μίας ιδιαίτερης κοινωνικής κατάστασης που υφίστανται οι κοινωνίες στις οποίες οι μεσαίοι κοινωνικοί παράγοντες είτε έχουν εξαλειφθεί είτε είναι ιδιαίτερα αδύναμοι. (Taggart, Populism, 2000).

Επιπλέον, οι Ionescu και Gellner προσπάθησαν να απαντήσουν και σε μία σειρά άλλων ερωτημάτων, όπως το εάν μπορεί ο λαϊκισμός να αποσαφηνιστεί με όρους πολιτικής ψυχολογίας ή ως αντι-φαινόμενο, εάν αποτελεί επί της ουσίας φαινόμενο λατρείας προς τις λαϊκές μάζες και εάν εν τέλει μπορεί να ενταχθεί σε κάποια από τις πολιτικές ιδεολογίες της εποχής, όπως ο εθνικισμός, ο σοσιαλισμός κτλ (Ionescu & Gellner, 1969). Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν, πέραν του ότι, όπως προαναφέρθηκε, δεν μπορεί να υπάρξει συγκεκριμένος και απόλυτος ορισμός, είναι πως δεν μπορεί ο όρος «λαϊκισμός» να έχει επιστημονική χρήση και να αποτελεί μέρος της ορολογίας των κοινωνικών επιστημών, καθώς αναφέρεται σε μία ευρεία ποικιλία φαινομένων, γεγονός που καθιστά αδύνατη την ενιαία και καθολική αποσαφήνισή του (Μουζέλης, 1989).

Με την πάροδο του χρόνου όμως, εμφανίστηκαν στο προσκήνιο μελετητές οι οποίοι διαφώνησαν και άρχισαν πλέον όχι μόνο να χρησιμοποιούν στα επιστημονικά τους πονήματα τον λαϊκισμό αλλά και να επικεντρώνονται σε αυτόν και στην επιστημονική και συστηματική μελέτη του ως φαινομένου. Πολύ σημαντικό σχετικό παράδειγμα αποτελεί αυτό του Ernesto Laclau, ο οποίος ξεκίνησε να μελετά το φαινόμενο ήδη από τη δεκαετία του 1970. Στόχος του Laclau ήταν η κατανόηση του λαϊκιστικού φαινομένου μέσα από την παρατήρηση των κινημάτων που θεωρούνται λαϊκιστικά. Ο Laclau απέφυγε και αυτός με τη σειρά του να συντάξει έναν συγκεκριμένο και γενικά αποδεκτό ορισμό του λαϊκισμού, καθώς ο λαϊκισμός για εκείνον αποτελεί φαινόμενο το οποίο να μην μπορεί να είναι επαναλαμβανόμενο αλλά, όπως χαρακτηριστικά το αποκαλεί, είναι επίσης «άπιαστο» (Laclau, 1977). Συγκεκριμένα, αναφέρει μάλιστα πως «ελάχιστοι όροι στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση έχουν οριστεί με λιγότερη ακρίβεια» (Laclau, 2005).

Ο Laclau έθεσε μέσα από τη μελέτη του δύο βασικούς πυλώνες του λαϊκιστικού φαινομένου: Η συλλογιστική του αναφέρει πως όπως οι ταξικές διαιρέσεις μιας κοινωνίας οδηγούν σε αυτό που ονομάζουμε ταξικές εκκλήσεις (δηλαδή ιδεολογίες που κάνουν έκκληση στα άτομα ως ταξικά υποκείμενα), έτσι και η διαίρεση ανάμεσα στον λαό και την καθεστηκυία τάξη, τους κατέχοντες δηλαδή την εξουσία, προκαλεί λαϊκές εκκλήσεις. Η λαϊκή έκκληση όμως, σύμφωνα με τον Laclau, είναι η μία από τις δύο απαραίτητες συνθήκες για την ύπαρξη του λαϊκισμού. Η δεύτερη και εξ ίσου

σημαντική είναι ο αντιελιτισμός. Με τον όρο αυτό εννοείται η άρθρωση των λαϊκών εκκλήσεων σε ανταγωνιστική βάση προς την ιδεολογία του συγκροτήματος εξουσίας.

Ποιες είναι όμως οι αιτίες εκείνες που οδηγούν στη συγκρότηση ενός λαϊκιστικού κινήματος και στην απόκτηση εκ μέρους του της λαϊκής αποδοχής; Κατά τον Laclau, αυτό συμβαίνει όταν υπάρχει συσσώρευση αιτημάτων από την πλευρά του λαού, ενώ ταυτόχρονα οι θεσμοί και η καθεστηκία τάξη αδυνατούν να ικανοποιήσουν αυτά τα αιτήματα. Έτσι, η συσσώρευση ανικανοποίητων αιτημάτων οδηγεί στην εκδήλωση οργανικής κρίσης και στην αποδιάρθρωση των σχέσεων κυριαρχίας σε μία κοινωνία. Όταν λοιπόν οι θεσμικές δίοδοι δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία αυτές τις κρίσεις τότε συνήθως ο λαϊκισμός αποτελεί πολιτική λύση για μεγάλη μερίδα της κοινωνίας (Laclau, 2004).

Επίσης, διαπιστώνει ότι η λογική που ορίζει τον λαϊκισμό είναι εκείνη της απλοποίησης και της διχοτόμησης του κοινωνικού και πολιτικού χώρου η οποία «...αρχίζει στο σημείο όπου τα λαϊκο-δημοκρατικά στοιχεία παρουσιάζονται ως μία ανταγωνιστική επιλογή εναντίον της ιδεολογίας του άρχοντος συστήματος» (Stavrakakis, 2004).

Βέβαια, στη θεωρία του Laclau τα άτομα μπορεί να αποτελούν μέρη του «λαού» αλλά παράλληλα δεν παύουν να αποτελούν και μέλη μιας συγκεκριμένης τάξης. Τα χαρακτηριστικά αυτής της σύνθεσης λαϊκών και ταξικών εγκλίσεων είναι εκείνα που εξηγούν το ειδικό κάθε φορά περιεχόμενο του λαϊκισμού (αν δηλαδή πρόκειται για «αριστερό» ή «δεξιό» λαϊκισμό). Μέσω αυτής της προσέγγισης, εξηγείται και το πώς είναι δυνατόν διαφορετικά μεταξύ τους πολιτικά κινήματα να χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά (Λυριντζής, 1990, σ. 46).

Πολύ κοντά στο έργο του Laclau βρίσκεται εκείνο της Margaret Canovan. Η Canovan υποστηρίζει και εκείνη ότι ο λαϊκισμός πρέπει να γίνεται αντιληπτός ως «έκκληση στον λαό ενάντια τόσο στην καθεστηκία δομή εξουσίας όσο και στις κυρίαρχες ιδέες και αξίες» (Canovan, 1999). Αυτό το οποίο προβάλλουν οι λαϊκιστές, υποστηρίζει η Canovan, είναι η αντίθεση τους προς τις οικονομικές και πολιτικές «ελίτ», ενώ την ίδια στιγμή απευθύνονται προς τον «λαό». Απευθυνόμενοι στον «λαό», υποστηρίζουν

πως είναι οι γνήσιοι εκφραστές της λαϊκής κυριαρχίας, ερχόμενοι παράλληλα σε άμεση αντιπαράθεση με τις προαναφερθείσες ελίτ.

Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα όμως τη σκέψη της, η Canovan εισάγει μία νέα παράμετρο στη συζήτηση περί λαϊκισμού. Προσθέτει λοιπόν πως ο λαϊκισμός δεν κινητοποιεί μόνο τους ανθρώπους που είναι σύνηθες να βρίσκονται ενάντια στο κατεστημένο αλλά και πολλούς που είναι ήδη μνημένοι στην πολιτική. Αποτελεί δηλαδή ο λαϊκισμός ένα είδος πολυσυλλεκτικής, προσωποπαγούς πολιτικής, η οποία έχει απήχηση στον λαό στο σύνολό του (Canovan, 2004).

2.1.1 Λαϊκισμός και δημοκρατία στο έργο της Canovan

Πέραν των προαναφερθέντων, που αφορούν τον ορισμό του ίδιου του λαϊκισμού ως φαινομένου, η Canovan προσπάθησε να απαντήσει και στο μείζον ερώτημα που αφορά τη σχέση του λαϊκισμού με τη δημοκρατία και την επιρροή που έχει ο τελευταίος στη λειτουργία της δημοκρατικής διαδικασίας.

Σύμφωνα με την Canovan, ο λαϊκισμός δεν θα πρέπει να θεωρείται γενικά ως ένα παθολογικό σύμπτωμα της δημοκρατίας. Αντιθέτως, προχωρά σε μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση, η οποία βασίζεται στη διάκριση μεταξύ των δύο όψεων, όπως τις ονοματίζει, της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τη θεωρία της, η δημοκρατία έχει δύο όψεις, που παρότι πολλές φορές έρχονται σε σύγκρουση, στην πραγματικότητα δεν μπορούν να υπάρξουν η μία χωρίς την άλλη: Τη «λυτρωτική» (δημοκρατία ως ιδεώδες) και την «πραγματιστική» (δημοκρατία ως πρακτική-πραγματικότητα). Παρότι όμως συνυπάρχουν, εν τούτοις δεν παύουν να υφίστανται συνεχείς εντάσεις μεταξύ τους. Το χάσμα ανάμεσα στο ιδανικό και στο πραγματικό, ανάμεσα στην υπόσχεση και στην εκπλήρωση είναι αυτό που πυροδοτεί και τροφοδοτεί αυτές τις εντάσεις, οι οποίες «είναι ιδιαίτερα ισχυρές και παρέχουν το ερέθισμα για λαϊκή κινητοποίηση, η οποία ακολουθεί τη δημοκρατία σαν σκιά». Επιπλέον, από τη «λυτρωτική όψη» προκύπτουν οι λεγόμενες «πολιτικές πίστης», στις οποίες εντάσσεται και ο λαϊκισμός, ενώ από την «πραγματική όψη» προκύπτουν οι «πολιτικές ορθολογισμού» (Canovan, 1999) (Abts & Rummens, 2007).

Στις περιπτώσεις όπου οι προσδοκίες του λαού αυξάνονται αλλά την ίδια στιγμή διαψεύδονται από τα αποτελέσματα της δημοκρατικής διακυβέρνησης, γεγονός που διευρύνει το χάσμα και αυξάνει τις εντάσεις μεταξύ των δύο διαστάσεων της δημοκρατίας, είναι πιθανότερη η εμφάνιση και η ενίσχυση του λαϊκιστικού φαινομένου (Canovan, 1999, σσ. 2-12). Συν τοις άλλοις, κάτι που αφορά ιδιαίτερα την παρούσα εργασία και όσα πραγματεύεται, η Canovan αναφέρεται και στις συνθήκες υπό τις οποίες τείνει να ευδοκιμεί ο λαϊκισμός. Συγκεκριμένα, η διαφθορά, η οικονομική κρίση, η απουσία συλλογικής πολιτικής θέλησης για συλλογική δράση και ένωση και η κυριαρχία του απομονωτισμού και του ατομικισμού σε συνδυασμό με την αποξένωση του λαού από την εξουσία δημιουργούν πρόσφορο έδαφος για την άνοδο του λαϊκιστικού φαινομένου (Canovan, 1999, σσ. 11-14).

Ο Νίκος Μουζέλης από την πλευρά του εισήγαγε για πρώτη φορά στη συζήτηση περί λαϊκισμού το ζήτημα της οργανωτικής δομής των λαϊκιστικών κινημάτων. Σύμφωνα με τον Μουζέλη, πέραν της ιδεολογίας και η οργάνωση αποτελεί συστατικό στοιχείο του λαϊκισμού¹. Συμπληρώνοντας ουσιαστικά τις ιδεολογικές προσεγγίσεις στο ζήτημα, επισημαίνει πως, με δεδομένο ότι οι ιδεολογίες δεν υπάρχουν εν κενώ αλλά παίρνουν συγκεκριμένη μορφή στο πλαίσιο οργάνωσης, η οργανωτική διάσταση των λαϊκιστικών φαινομένων αποτελεί κλειδί για την κατανόησή τους (Μουζέλης, 1989). Πιο συγκεκριμένα, ο Μουζέλης χωρίς να μένει, όπως εξάλλου αποδεικνύει και με τις παρεμβάσεις του αργότερα, φανατικός της οργανωτικής προσέγγισης, υποστηρίζει πως οι «οργανωτικές δομές τέτοιων κινημάτων και ιδιαίτερα ο τύπος της εξουσιαστικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αρχηγών, στελεχών και οπαδών» πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψιν στη διερεύνηση λαϊκιστικών φαινομένων (Μουζέλης, 1989).

Ο Μουζέλης βλέπει τον λαϊκισμό ως έναν τρόπο ένταξης των λαϊκών μαζών στις πολιτικές διαδικασίες, δηλαδή ως μία πρακτική που βοηθά τα λαϊκά στρώματα να ενεργοποιηθούν πολιτικά. Από την άλλη πλευρά, διαπιστώνει πως τα λαϊκιστικά κινήματα, εντάσσοντας επιπλέον ομάδες πληθυσμού στην πολιτική σφαίρα,

---

¹ Σχετικά με το ζήτημα της οργάνωσης διάφοροι μελετητές έχουν διατυπώσει αντιρρήσεις, όπως για παράδειγμα ο Χρήστος Λυριντζής, ο οποίος θεωρεί ότι οι οργανωτικές ιδιομορφίες μπορούν να αποτελούν επιπτώσεις του λαϊκισμού αλλά δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν συστατικά του στοιχείου διότι αντίστοιχες εμφανίζονται και σε φαινόμενα που με κανέναν τρόπο δεν μπορούν να χαρακτηριστούν λαϊκιστικά (Λυριντζής, 1990).

μεταβάλλουν σημαντικά την πολιτική, όχι όμως και το σύστημα διάρθρωσης της οικονομίας. Το παραπάνω χαρακτηριστικό είναι και αυτό που διαφοροποιεί τα επαναστατικά κινήματα (π.χ ρωσικό και κινεζικό) από τα αμιγώς λαϊκιστικά. (Μουζέλης, 1989)

Επιπλέον, ο Νίκος Μουζέλης άσκησε κριτική και στο έργο των Laclau και Canovan, υποστηρίζοντας πως η κατανόηση του λαϊκισμού ως άρθρωση λαϊκών εγκλήσεων και ιδεολογιών αντιθετικών προς το συγκρότημα εξουσίας (Laclau), όσο και το γεγονός ότι η ουσία του λαϊκισμού εντοπίζεται στην έκκληση προς το λαό, σε συνδυασμό με τον έντονο αντιελιτισμό (Canovan), είναι προβληματικές καθώς τα δύο προαναφερθέντα χαρακτηριστικά εντοπίζονται στο σύνολο των σύγχρονων, προοδευτικών, ριζοσπαστικών κινήματων και όχι μόνο των λαϊκιστικών (Μουζέλης, 1989) (Σπουρδαλάκης, 1989).

Ο Taggart, αν και αρκετά μεταγενέστερος, συμφωνεί με τους προγενέστερους μελετητές, παραδεχόμενος και αυτός ότι ο λαϊκισμός είναι μία έννοια «δύσκολη» και «ολισθηρή». Έτσι, η σύνταξη ξεκάθαρου ορισμού και η απόδοση ακριβούς περιεχομένου καθίσταται αδύνατη. Πρόκειται, αναφέρει ο Taggart, για μία ιδεολογία μονιστικού χαρακτήρα που αποκρούει την διαφοροποίηση και τον πλουραλισμό (Taggart, 2000). Επιπλέον, ο Taggart αναφέρεται στην ιδεολογική χροιά του λαϊκισμού υποστηρίζοντας πως ο λαϊκισμός δεν είναι από τη φύση του ούτε αριστερός ούτε δεξιός. Αντιθέτως, εντοπίζεται σε όλο το εύρος του πολιτικού φάσματος, συνδυαζόμενος με κάποια από τις υπάρχουσες ιδεολογίες (Taggart, 2000).

Ο Πανταζόπουλος όμως υποστηρίζει πως, παρότι ο λαϊκισμός μεταλλάσσεται ανάλογα με το ύφος κάθε λαϊκιστή ή λαϊκιστικού κινήματος και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «κοσμοαντίληψη», είναι στην πραγματικότητα ενιαία έννοια (Πανταζόπουλος, 2016). Όλοι οι τύποι λαϊκισμού, αναφέρει, εκθειάζουν τον ενιαίο, αδιαίρετο και ηθικό χαρακτήρα του λαού, υποδεικνύουν έναν εχθρό, εργαλειοποιούν τα αρνητικά συναισθήματα (ως τέτοια ο Πανταζόπουλος ορίζει τη δυσφορία και τον φθόνο), προσφεύγουν στην συνωμοσιολογία και εν τέλει εθνικοποιούν το κοινωνικό τους υποκείμενο. Από τη μία πλευρά ο δεξιός ή αντιδραστικός λαϊκισμός επικαλείται

την υπεράσπιση της «πολιτικής ταυτότητας» βασισμένη στον ρατσισμό και τον νατουραλισμό, ενώ από την άλλη ο αριστερός ή προοδευτικός λαϊκισμός αναφέρεται στην εθνική κυριαρχία και καταγγέλλει τις παγκόσμιες οικονομικές ελίτ. (Πανταζόπουλος, 2016) Έτσι, ο Πανταζόπουλος συμφωνεί με τη θέση του Pierre - André Taguieff πως υπάρχει ουσιαστικά ταύτιση όλων των λαϊκισμών (Taguieff, 2002).

Ο Taguieff, από την πλευρά του, ορίζει τον λαϊκισμό ως πολιτικό ύφος το οποίο συνίσταται, από τη μία πλευρά, σε μία κλήση προς τον λαό κατά των περισσότερο ή λιγότερο «εγκληματοποιημένων» ελίτ και, από την άλλη πλευρά, σε μία «ιεροποίηση» του λαού, διακοσμημένου με όλες τις αρετές, ο οποίος θεωρείται διαρκώς εξεπατημένος από τις κυνικές και διεφθαρμένες ελίτ. Ένας εκ φύσεως καλός λαός, αθώο θύμα των «από πάνω». Αυτή η δυϊστική και συγκρουσιακή αντίληψη προσθέτει ο Taguieff, προϋποθέτει μία επικέντρωση στην λαϊκή κυριαρχία και μία αδιαφορία για τον πλουραλισμό καθώς και το Κράτος Δικαίου. Ακόμη, θεωρεί πως από αυτό το γεγονός απορρέει ο παράδοξος χαρακτήρας του λαϊκισμού: το πολιτικό ιδεώδες του λαϊκισμού είναι ένας αυταρχικός υπερδημοκρατισμός. Γιατί, αν ο λαός έχει πάντα δίκιο, για εκείνους οι οποίοι μιλούν στο όνομά του, κάθε αντιπολίτευση γίνεται εγκληματική (Taguieff, 2002).

Ένας άλλος Έλληνας ερευνητής που έχει ασχοληθεί αναλυτικά με την μελέτη του φαινομένου του λαϊκισμού είναι ο Γιάννης Σταυρακάκης. Ο Σταυρακάκης, σε πολύ μεγάλο βαθμό, ακολουθεί την παράδοση των Laclau και Canovan, αναγνωρίζοντας και εκείνος με τη σειρά του τα πλεονεκτήματα της περιγραφής τους λαϊκιστικού φαινομένου με βάση το συνδυαστικό μοντέλο, το οποίο συνίσταται στις λαϊκές εγκλήσεις και τον αντιελιτισμό (Σταυρακάκης, 2004).

Εκεί όμως που φαίνεται να διαφοροποιείται τα τελευταία χρόνια από τους προαναφερθέντες σημαντικούς ερευνητές αφορά τη χρήση του σημαίνοντος «λαός» ως point de capiton (σημείο διαρραφής), όπως ονομάζει αντίστοιχες έννοιες ο Lacan, όρο που υιοθετεί και ο Σταυρακάκης. Ο Laclau, κατά την ύστερη περίοδο της έρευνάς του, προσπάθησε να ενισχύσει περεταίρω τη μορφική/τυπική προσέγγισή του

στο φαινόμενο του λαϊκισμού, κάνοντας μια προσπάθεια ακόμα μεγαλύτερου τονισμού του φορμαλιστικού του χαρακτήρα (Laclau, 2005) (Σταυρακάκης, 2004).

Ο Laclau χαρακτηριστικά αναφέρει πως «η έννοια του λαϊκισμού που προτείνω είναι αυστηρά μορφική/ τυπική, μιας και όλα τα διακριτικά της γνωρίσματα συνδέονται αποκλειστικά με έναν συγκεκριμένο τρόπο συνάρθρωσης -την προτεραιότητα της λογικής της ισοδυναμίας πάνω σε εκείνην της διαφοράς- ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα περιεχόμενα που συναρθρώνονται» (Laclau, 2005). Ο Σταυρακάκης διατυπώνει τη σχετική διαφωνία του λέγοντας πως σε αυτή της προσέγγιση του Laclau, αν και η διχοτόμηση του κοινωνικού πεδίου παραμένει κομβική, η κεντρική αναφορά στο σημαίνον «λαός» λίγο πολύ αντικαθίσταται από την παραγωγή «κενών σημαίνοντων γενικά» (Σταυρακάκης, 2004).

Ο Σταυρακάκης αναγνωρίζει μεν το προτέρημα των πρόσφατων σκέψεων του Laclau, το οποίο είναι, σύμφωνα με εκείνον, ότι αναδεικνύουν τις λαϊκιστικές διαστάσεις όλων των πολιτικών συναρθρώσεων που αντιπαράθενται σε κυρίαρχα ηγεμονικά μπλοκ, που αντιστέκονται στην αντι-πολιτική λογική της διαχείρισης. Λαϊκοί λόγοι που υπακούουν στη λογική της ισοδυναμίας χωρίζουν, με αυτόν τον τρόπο, το κοινωνικό σε δύο στρατόπεδα: την εξουσία και τον λαουτζίκο (underdog) (Laclau, 2005). Σε αυτό ακριβώς το σημείο, η διαφοροποίηση από το πρώιμο έργο του καθίσταται περισσότερο ορατή, σύμφωνα με τον Σταυρακάκη: «τώρα, τέτοιες αλυσίδες ισοδυναμιών είναι δυνατόν να συναρθρώνονται γύρω από, δυνητικά, οποιοδήποτε σημαίνον που επιτυγχάνει να ηγεμονεύσει ένα ανταγωνιστικό πεδίο. Η ανάλυση αυτή αναδεικνύει τον πανταχού παρόντα χαρακτήρα του λαϊκισμού στην πολιτική ζωή, κάτι που συχνά απωθείται σε 'ορθόδοξα' ρεύματα της πολιτικής θεωρίας που πρεσβεύουν μια συναινετική και μετα-ανταγωνιστική οπτική του κοινωνικού». (Σταυρακάκης, 2004)

Η ένσταση που προβάλλει ο Σταυρακάκης σχετικά με τη διαφοροποίηση στο ύστερο έργο του Laclau αφορά αυτήν ακριβώς την προσπάθεια για άρθρωση μίας αυστηρά μορφικής/τυπικής προσέγγισης στον λαϊκισμό. -ιδίως τη μεταβολή της θέσης του Laclau αναφορικά με τη σημασία της θέσης του σημαίνοντος «λαός».

Το κρίσιμο ερώτημα που θέτει είναι το εξής: «αν ο λαϊκισμός γίνεται συνώνυμος της πολιτικής, και αν οποιοδήποτε σημαίνουν -και όχι μόνον ο ‘λαός’- είναι δυνατόν να λειτουργεί ως κομβικό σημείο ενός λαϊκιστικού λόγου, πώς μπορούμε εννοιολογικά να διακρίνουμε έναν λόγο που αρθρώνεται στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας και συναρθρώνεται γύρω από τον ‘λαό’ από οποιονδήποτε άλλον λόγο που θεμελιώνεται πάλι στον άξονα της ισοδυναμίας, αλλά χωρίς να εγκυβε τον ‘λαό’ ως τέτοιο;» (Σταυρακάκης, 2004)

Ενώ, σύμφωνα με την προγενέστερη θέση του Laclau, μόνον η πρώτη περίπτωση θα μας επέτρεπε να μιλήσουμε για έναν πραγματικά λαϊκιστικό λόγο, τώρα και οι δύο θα μπορούσαν να περιγραφούν ως λαϊκιστικοί και, μάλιστα, πιθανόν στον ίδιο βαθμό (αν και οι δύο διαπνέονται από μια εξίσου ισχυρή λογική ισοδυναμίας). Με άλλα λόγια, ο κίνδυνος εδώ, σύμφωνα με τον Σταυρακάκη, είναι η απώλεια της εννοιολογικής ιδιαιτερότητας του λαϊκισμού ως εργαλείου εμπειρικής πολιτικής ανάλυσης. «Εξάλλου, ίσως είναι δυνατόν να διατηρήσουμε τη γόνιμη -τόσο αναλυτικά όσο και πολιτικά- διάκριση ανάμεσα στην πολιτική και τη διαχείριση με την απλή σύνδεσή τους με τις λογικές της ισοδυναμίας και της διαφοράς αντιστοίχως, χωρίς δηλαδή να θυσιάσουμε τα οφέλη από την προγενέστερη, περισσότερο εντοπισμένη και εμπειρικά πιο εναργή, εννοιολόγηση του λαϊκισμού από τον Laclau» (Σταυρακάκης, 2004).

Για όλους αυτούς τους λόγους, είναι μάλλον προτιμότερη μια σύλληψη του λαϊκισμού, καταλήγει ο Σταυρακάκης, «ικανή να διαμεσολαβεί ανάμεσα στο οντολογικό και το οντικό επίπεδο, εκείνο δηλαδή της σημαίνουσας πραγματικότητας των καθημερινών πολιτικών αγώνων, ικανή να λειτουργεί ως άρθρωση της θεωρητικής ανάλυσης και του πολιτικού πράττειν». Υπό την έννοια αυτή, η αναφορά στη δομική θέση του σημαίνοντος «λαός» παραμένει απολύτως κομβικό κριτήριο στην ανάλυση του λαϊκισμού, μαζί φυσικά με εκείνο της λογικής της ισοδυναμίας. (Σταυρακάκης, 2004)

Ο Σταυρακάκης στο έργο του για τον λαϊκισμό εισάγει και μία ακόμη διάσταση, η οποία αφορά τις συναισθηματικά φορτισμένες και παθιασμένες συμπεριφορές που τείνουν να παρουσιάζουν εκπρόσωποι των λαϊκιστικών κινημάτων γενικότερα. Η υπόθεση που προτάσσει είναι, με απλά, ότι θα έπρεπε, ίσως, ο λαϊκισμός να οριστεί

όχι μόνον αναφορικά με τα χαρακτηριστικά της δόμησής του ως λόγου, αλλά και αναφορικά με την ένταση των συναισθημάτων που επενδύονται σε αυτόν -τόσο από τους ηγέτες που τον εκπέμπουν όσο και από τους οπαδούς που εγκαλούνται και εμπλέκονται σε νέες ισχυρές ταυτίσεις. (Σταυρακάκης, 2004)

Το ίδιο περίπου χαρακτηριστικό είχε θίξει πρώτη η Margaret Canovan, κάνοντας σχετικές αναφορές στην συναισθηματική φόρτιση του λαϊκιστικού λόγου αλλά και στα χαρακτηριστικά του χαρισματικού αρχηγού που συνήθως συναντάμε στα λαϊκιστικά κινήματα. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως «η λαϊκιστική πολιτική δεν είναι η συνήθης πολιτική της ρουτίνας. Έχει την ανανεωτική μυρωδιά ενός κινήματος, ενδυναμωμένου από τον ενθουσιασμό που προσελκύει συνήθως α-πολιτικούς ανθρώπους στην πολιτική αρένα. Αυτό το επιπλέον συναισθηματικό συστατικό έχει τη δύναμη να μετατρέψει την πολιτική σε μια εκστρατεία για τη σωτηρία της πατρίδας ή για την επίτευξη μιας μεγάλης αλλαγής. Με αυτή τη διάθεση συνδέεται και η τάση για επικέντρωση των συναισθημάτων πάνω στο πρόσωπο του χαρισματικού αρχηγού. Η προσωποποιημένη πολιτική είναι ένα φυσικό συνεπακόλουθο της αντίδρασης απέναντι στην πολιτική της ρουτίνας» (Canovan, 1999).

Ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση του φαινομένου του λαϊκισμού είναι και η ανάλυση της κριτικής προσέγγισης ενός ακόμα ερευνητή, ο οποίος έχει ασχοληθεί εκτεταμένα με το συγκεκριμένο φαινόμενο τα τελευταία χρόνια, του Cas Mudde.

Σύμφωνα με τον Mudde, ο λαϊκισμός μπορεί να οριστεί ως μια αβαθής ιδεολογία (thin-centered ideology), «που θεωρεί την κοινωνία χωρισμένη σε δύο ομοιογενή και ανταγωνιστικά στρατόπεδα, τον “αγνό λαό” έναντι της «διεφθαρμένης ελίτ» και η οποία υποστηρίζει ότι η πολιτική θα πρέπει να είναι η έκφραση της *volonté générale* (γενικής βούλησης) του λαού. Οι αβαθείς ιδεολογίες, όπως ο λαϊκισμός, έχουν περιορισμένη μορφολογία, η οποία εμφανίζεται απαραίτητα να προσκολλάται, και μερικές φορές ακόμη και να αφομοιώνεται, σε άλλες ιδεολογίες. Στην πραγματικότητα, ο λαϊκισμός σχεδόν πάντα εμφανίζεται προσκολλημένος σε άλλα ιδεολογικά στοιχεία. Ο λαϊκισμός, κατά τον Mudde, πρέπει να γίνει κατανοητός ως

ένα είδος νοητικού χάρτη διαμέσου του οποίου τα άτομα αναλύουν και κατανοούν την πολιτική πραγματικότητα. Δεν αποτελεί τόσο μια συνεκτική ιδεολογική παράδοση όσο ένα σύνολο ιδεών που, στον πραγματικό κόσμο, εμφανίζεται σε συνδυασμό με αρκετές διαφορετικές και μερικές φορές αντικρουόμενες ιδεολογίες». (Mudde, 2004)

Ποιες όμως ιδεολογίες είναι εκείνες που μπορούν να συνδυαστούν με τον λαϊκισμό και να οδηγήσουν στη δημιουργία λαϊκιστικών κινημάτων; Ο Mudde σε αυτό το ζήτημα είναι ξεκάθαρος: Όλες οι ιδεολογίες μπορούν να γίνουν ξενιστές του λαϊκισμού. «Οι περισσότεροι αριστεροί λαϊκιστές συνδυάζουν τον λαϊκισμό με κάποια μορφή σοσιαλισμού, ενώ οι δεξιοί λαϊκιστές τείνουν να τον συνδυάζουν με κάποια μορφή εθνικισμού». Ακόμη και στον νεοφιλελευθερισμό προσκολλάται ο λαϊκισμός, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το Tea Party των ΗΠΑ, το οποίο «κίνητοποίησε συντηρητικούς και ελευθεριακούς (libertarians) κατά των διασώσεων τραπεζών. Το μήνυμά του είναι υπέρ του παραγωγικού καπιταλισμού, κάτι που οδηγεί σε μια συχνά έμμεση, φυλετικοποιημένη ερμηνεία του λαού. Ενώ το Tea Party συμερίζεται την απέχθεια για τη Γουόλ Στρίτ, όπως και το Occupy Wall Street, ο ορισμός του για “την ελίτ” είναι πιο επιλεκτικός. Πολλές ομάδες υποστηρίκτριες του Tea Party χρησιμοποιούν τον όρο μόνο για τους τραπεζίτες τους Δημοκρατικούς και το Χόλιγουντ» αναφέρει χαρακτηριστικά. (Mudde & Kaltwasser, 2017)

Όσον αφορά τα πλέον σημαντικά χαρακτηριστικά του λαϊκιστικού φαινομένου, αυτά σύμφωνα με τον Mudde είναι δύο: ηθική και μονισμός. Πιο συγκεκριμένα, βασικό σημείο είναι ότι ο λαϊκισμός θεωρεί και τα δύο σύνολα (ελίτ-λαός) ομοιογενή, δηλαδή, χωρίς θεμελιώδεις εσωτερικές διαιρέσεις, και πιστεύει ότι η ουσία του διαχωρισμού μεταξύ των δύο συνόλων είναι ηθική. Κατά συνέπεια, οι βασικοί του αντίπαλοι είναι ο ελιτισμός και ο πλουραλισμός. Ο ελιτισμός πιστεύει στον ίδιο σημαντικό διαχωρισμό, αλλά θεωρεί ότι η ελίτ είναι αγνή και ο λαός διεφθαρμένος. Ο πλουραλισμός διαθέτει μια εντελώς διαφορετική κοσμοθεώρηση συγκριτικά με τον ελιτισμό και τον λαϊκισμό, και θεωρεί ότι η κοινωνία διαιρείται σε διάφορα σύνολα με διαφορετικά συμφέροντα, και είναι υπέρ μιας πολιτικής που βασίζεται στη συναίνεση μεταξύ αυτών των συνόλων (Mudde, 2015).

2.1.2 Λαϊκισμός και δημοκρατία στο έργο του Mudde

Ο Mudde έχει ασχοληθεί και αυτός, όπως είδαμε προηγουμένως να κάνει και η Margaret Canovan με τη σχέση λαϊκισμού και δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον Mudde, αντίθετα από ότι ενδεχομένως ισχυρίζονται οι υπέρμαχοι και οι επικριτές του, ο λαϊκισμός δεν είναι ούτε η ουσία ούτε η άρνηση της δημοκρατίας. Με απλά λόγια, ο λαϊκισμός είναι υπέρ της δημοκρατίας, αλλά κατά της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Υποστηρίζει τη λαϊκή κυριαρχία και τον κανόνα της πλειοψηφίας, αλλά απορρίπτει τον πλουραλισμό και τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, αναφέρει, ο λαϊκισμός μπορεί να θεωρηθεί η μισαλλόδοξη δημοκρατική απάντηση στα προβλήματα που δημιούργησε ένας αντιδημοκρατικός φιλελευθερισμός. Επικρίνοντας την τάση της τελευταίας δεκαετίας να αποπολιτικοποιούνται τα επίμαχα ζητήματα μέσω της απομάκρυνσής τους από την εθνική δημοκρατική (δηλαδή την εκλογική) σφαίρα, και μέσω της μεταφοράς τους στη δικαιοδοσία υπερεθνικών θεσμών, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, ή (νεο-) φιλελεύθερων θεσμών, όπως τα δικαστήρια και οι κεντρικές τράπεζες, οι λαϊκιστές ζητούν την επαναπολιτικοποίηση ζητημάτων όπως η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων ή η μετανάστευση (Mudde & Kaltwasser, Populism, 2013).

Τι σημαίνει όμως η άρνηση του φιλελεύθερου χαρακτήρα της δημοκρατίας; Επί της ουσίας, όταν αναφερόμαστε στη σχέση του λαϊκισμού με τη δημοκρατία μιλάμε για την άρνηση του χαρακτήρα που έχει δοθεί σε αυτήν τους τελευταίους αιώνες στον δυτικό, κυρίως, κόσμο και όχι του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η φιλελεύθερη αστική δημοκρατία, όπως μας κληροδοτήθηκε από τη γαλλική επανάσταση και εντεύθεν, βασίζεται σε δύο εξ ίσου σημαντικούς πυλώνες. Την αρχή της πλειοψηφίας, όπου σύμφωνα με την οποία, η πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας, των πολιτών και σε τελική ανάλυση του εκλογικού σώματος, αποφασίζει για την διακυβέρνηση του κράτους, μέσω αντιπροσώπων τους οποίους εκλέγει ανά χρονικά διαστήματα, τα οποία ορίζονται από θεμελιώδεις νόμους και πρέπει να γίνονται σεβαστά από όλους. Ο δεύτερος πυλώνας αφορά τα αναφαίρετα δικαιώματα του πολίτη και του ανθρώπου και τον σεβασμό των δικαιωμάτων αυτών, ακόμα και όταν αφορούν μειοψηφικές τάσεις μέσα σε μία κοινωνία. Με άλλα λόγια τις δικλείδες ασφαλείας εκείνες που επιτρέπουν σε κάθε πολίτη, οτιδήποτε και να πρεσβεύει ο τελευταίος, να ζει με αξιοπρέπεια χωρίς να διατρέχει τον κίνδυνο το κράτος, μετά από απόφαση της πλειοψηφίας να του τη στερήσει. (Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, 1789)

Η δημοκρατία όμως αυτή κάθε αυτή μπορεί να έχει διάφορες μορφές. Μπορεί για την ακρίβεια να είναι άμεση ή έμμεση, φιλελεύθερη ή μη. Στην πραγματικότητα, η ίδια η ετυμολογία του όρου δημοκρατία αναφέρεται στην ιδέα της αυτοκυβέρνησης του λαού, δηλαδή, σε ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο κυβερνάει ο λαός. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι ορισμοί θεωρούν τη δημοκρατία πρώτα από όλα ως μία μέθοδο με την οποία οι κυβερνήτες επιλέγονται μέσα από εκλογές. Οι ελεύθερες και δίκαιες εκλογές επομένως ανταποκρίνονται στον ορισμό της δημοκρατίας. Αντί να αλλάζουν οι κυβερνήτες μέσα από βίαιες συγκρούσεις, ο λαός συμφωνεί ότι εκείνοι οι οποίοι τον κυβερνούν θα πρέπει να εκλέγονται μέσω του κανόνα της πλειοψηφίας. (Mossé, 2015)

Ο λαϊκισμός υποστηρίζει ότι τίποτα δεν θα πρέπει να περιορίζει «τη βούληση του αγνού λαού» και κατά βάση απορρίπτει την έννοια του πλουραλισμού και, επομένως, των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, καθώς και τις «θεσμικές εγγυήσεις» που θα πρέπει να τα προστατεύουν. Στην πράξη οι λαϊκιστές συχνά επικαλούνται την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας για να επικρίνουν εκείνους τους ανεξάρτητους θεσμούς που επιδιώκουν να προστατέψουν τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία είναι εγγενή στο φιλελεύθερο μοντέλο δημοκρατίας. Μεταξύ των θεσμών που γίνονται περισσότερο στόχος τους είναι η Δικαιοσύνη και τα μέσα ενημέρωσης. Ηγέτες όπως ο Σίλβιο Μπερλουσκόνι, ο οποίος συνήθιζε να επιτίθεται στους δικαστές κατηγορώντας τους ότι υπερασπίζονταν τα συμφέροντα των Κομμουνιστών («Κόκκινοι Δικαστές») ή ο Ντόναλντ Τραμπ, ο οποίος έχει κηρύξει ανοιχτό πόλεμο στα συστημικά μέσα ενημέρωσης των ΗΠΑ εδώ και χρόνια, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου. (Mudde&Kaltwasser, Populism, 2013)

2.2 Τύποι λαϊκισμού

Είναι όμως κάθε λαϊκισμός ίδιος; Θα μπορούσε να γίνει κάποιου είδους κατηγοριοποίηση με βάση τα ποιοτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά των λαϊκιστικών κινημάτων, παρά τη μοναδική φύση του καθενός; Σε μια τέτοια προσπάθεια προχώρησε ο Taguieff, σύμφωνα με τον οποίο υπάρχουν έξι βασικοί τύποι λαϊκισμού:

Ο λαϊκισμός ως «κίνημα»: Πρόκειται για μια μέθοδο κινητοποίησης των μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων. Σε αυτή την περίπτωση αναφέρεται και ως εθνικολαϊκισμός καθώς λαμβάνει εθνικιστικά χαρακτηριστικά και λειτουργεί μέσα από ένα πλαίσιο καταγγελίας/διαμαρτυρίας και επιδιώκει αλλαγή του πολιτικού σκηνικού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του τύπου λαϊκισμού είναι τα λαϊκιστικά κινήματα της Λατινικής Αμερικής του 20ου αιώνα.

Ο λαϊκισμός ως «καθεστώς»: Υπό αυτή τη μορφή ο λαϊκισμός εκφράζεται μέσα από αυταρχικά ή ημιδημοψηφισματικά καθεστώτα, ενώ ο ηγέτης - δημαγωγός αντλεί τη δύναμή του μέσα από τον λαό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο περονικός λαϊκισμός.

Ο λαϊκισμός ως «ιδεολογία»: Σε αυτή την περίπτωση ο λαϊκισμός λειτουργεί μανιχαϊστικά δημιουργώντας δύο τάξεις, τον «λαό» που είναι «αυθεντικός, αγαθός και άσπιλος» και τον «εχθρό του λαού» που είναι οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ, οι διανοούμενοι και οι ξένοι. Σε αυτό τον τύπο λαϊκισμού, κυριαρχεί η συνωμοσιολογική ρητορική που ενισχύει την μανιχαϊστική κατασκευή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ρωσική περίπτωση και ο βορειοαμερικανικός λαϊκισμός.

Ο λαϊκισμός ως «στάση»: Προϋπόθεση αυτού του λαϊκισμού είναι να υπάρχουν λαϊκιστικές τάσεις στο εσωτερικό ενός κράτους ανεξάρτητα από την ύπαρξη οραμάτων και παραδόσεων. Σε αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση λαϊκισμού υπάρχει εξύμνηση και εξιδανίκευση του «λαϊκού» ενώ συνυπάρχει η ανάγκη για καταγγελία των «ελίτ» ως διεφθαρμένες.

Ο λαϊκισμός ως «ρητορική»: Ο λαϊκιστικός λόγος είναι ένα εργαλείο που βοηθά τους σύγχρονους δημαγωγούς να αντλούν δύναμη και να στέφονται ενάντια στο κατεστημένο. Εδώ ο λαϊκισμός είναι «πολεμική» που στρέφει το «λαό» ενάντια στους «από πάνω» ή τους «απέναντι» ανάλογα με τις περιστάσεις. Σε αυτά τα σχήματα ο λαός αναφέρεται ως «δήμος» ή «έθνος».

Τέλος, ο λαϊκισμός ως «τύπος νομιμοποίησης»: Εδώ τα λαϊκιστικά κινήματα ή καθεστώτα εμφανίζονται ως παράγωγα σε συνθήκες κρίσης πολιτικής νομιμοποίησης και οι λαϊκιστές εμφανίζονται ως οι «σωτήρες» που στοχεύουν σε μια αδιαμεσολάβητη σχέση με τους «καθημερινούς» ανθρώπους (Taguieff, 2002).

2.3 Χαρακτηριστικά του λαϊκιστικού φαινομένου

Πέραν αυτής της πιο «αυστηρής» κατηγοριοποίησης του λαϊκισμού όμως, υπάρχουν κάποια βασικά χαρακτηριστικά, τα οποία παρατηρούνται στην πλειονότητα των λαϊκιστικών κινημάτων και γύρω από την ύπαρξη των οποίων, παρά την όπως είδαμε αδυναμία διατύπωσης ενός συγκεκριμένου ορισμού του λαϊκισμού, τείνουν να συμφωνούν οι περισσότεροι ερευνητές του φαινομένου.

Πρώτα απ' όλα, βλέπουμε ότι οι περισσότεροι μελετητές του λαϊκισμού θεωρούν βασικό χαρακτηριστικό του φαινομένου την έκκληση στον «λαό» και μάλιστα συνδυαζόμενη με τον αντιελιτισμό.

Κατά τον Ανδρέα Πανταζόπουλο, «πυρηνικό στοιχείο όλων των λαϊκισμών είναι μία συγκεκριμένη έκκληση του λαού ως υποκειμένου, ένα ρητορικό στυλ το οποίο εξαρτάται στενά από εκκλήσεις στον λαό» (Πανταζόπουλος, 2001) Στο πλαίσιο του λαϊκισμού έχουμε μια πολιτική έκκληση στον λαό για πραγματική αλλαγή. Ο λαϊκισμός επινοεί τον «λαό», ο οποίος αποτελεί μια ρητορική κατασκευή. Ωστόσο, είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί εδώ ότι κάθε έκκληση προς τον λαό δεν συνιστά αυτομάτως λαϊκισμό.

Η λέξη «λαός» είναι κεντρική και εμπεριέχει τρεις βασικές έννοιες: α) ο λαός ως κυρίαρχος, β) ο λαός ως έθνος και γ) ο λαός ενάντια στις ελίτ που έχουν την εξουσία (Canovan, 2004). Αναλυτικότερα, αναφέρει η Canovan, «η έκκληση αυτή εμφανίζεται με τρεις διαφορετικές έννοιες, οι οποίες πρακτικά τείνουν να συνδυάζονται»: Πρώτον, ως περιεκτική έκκληση, δηλαδή, ως έκκληση στον ενωμένο λαό ενάντια στα κόμματα που τον διαιρούν. Δεύτερον, ως διαιρετική έκκληση, δηλαδή, ως έκκληση στον δικό μας λαό ενάντια στους μετανάστες και τους ξένους εν γένει. Τρίτον, ως εξισωτική έκκληση, δηλαδή ως έκκληση στον απλό λαό ενάντια στην προνομιούχα, μορφωμένη, κοσμοπολιτική ελίτ που αγνοεί τα αιτήματα του. Καθώς οι λαϊκιστές ηγέτες ισχυρίζονται ότι πηγή νομιμοποίησης τους είναι ο λαός και οι ίδιοι αποτελούν τη φωνή του, μέσω των διαφόρων συναφών εκκλήσεων πετυχαίνουν να διευρύνουν το νομιμοποιητικό τους πλαίσιο και να προβάλλουν τους εαυτούς τους ως γνήσιους εκφραστές της δημοκρατικής αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. (Canovan, 1999) Ο λαός ως κύρια πηγή πολιτικής νομιμοποίησης, «μετατρέπεται σε ρητορικό αναφερόμενο της πολιτικής επικοινωνίας, καθώς οι χώροι λαϊκής έκφρασης

(πολιτικά κόμματα και κοινοβούλια) βλέπουν να περιορίζεται σταδιακά η καθοριστική επί των πραγμάτων σημασία τους».

Ποιος όμως είναι αυτός ο λαός; Ποιος περιλαμβάνεται σε αυτόν και ποιος μένει εκτός; Σύμφωνα με την Canovan, δύο τύποι «συνόρων» της έννοιας «λαός» χρησιμοποιούνται από τον λαϊκισμό: α) ανάμεσα σε «εμάς» και τους «άλλους», β) ανάμεσα στο «όλο» και τα «μέρη». Στην πρώτη περίπτωση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε εθνικιστική χρήση του συνόρου, το οποίο χωρίζει το γηγενή πληθυσμό (εμείς) από τους μετανάστες (οι «άλλοι»), με απώτερο σκοπό να αποκλείσει τους τελευταίους από τα δικαιώματα που τους παρέχει το κράτος πρόνοιας, κατά τους Betz και Johnson (Betz & Johnson, 2004). Στη δεύτερη περίπτωση, έχουμε ανταγωνιστική χρήση του συνόρου, που, εν προκειμένω, χωρίζει την πολιτική ελίτ από τα κοινωνικά στρώματα που αντιτίθενται σε αυτήν (Canovan, 2004).

Ένα ακόμα αξιόλογο συστατικό στοιχείο της λαϊκιστικής έκκλησης- που κατά τον Laclau είναι το πιο καθοριστικό- είναι ο αντιελιτισμός (Laclau, 2004). Ο λαϊκισμός εναντιώνεται στο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο, στις επικρατούσες αξίες, στους διανοούμενους, στους διαμορφωτές γνώμης και στα ΜΜΕ. Το περιεχόμενό του, μάλιστα, όπως επισημαίνει η Canovan, εξαρτάται από το κατεστημένο στο οποίο εναντιώνεται, για αυτό συχνά υιοθετεί αντιφατικά αιτήματα: άλλοτε πιο φιλελεύθερα, σε περίπτωση που έχει να κάνει με ένα «προστατευτικό» κράτος που παρεμβαίνει στην αγορά και άλλοτε πιο προστατευτικά, αν έχει απέναντί του μια φιλελεύθερη οικονομία (Canovan, 1999). Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του λαϊκισμού, που προκύπτει από τον αντιελιτιστικό- ανταγωνιστικό χαρακτήρα του, είναι ο εξισωτισμός. Εξισώνει, δηλαδή, τους ανθρώπους, συχνά σε σημείο ισοπέδωσης, επειδή θεωρεί ότι ο «λαός» δεν έχει ανάγκη από κάποιους προνομιούχους «μπροστάρηδες» να τον καθοδηγούν (η πολιτική ελίτ και η ελίτ των διανοουμένων σε αντίθεση προς τη μάζα). (Canovan, 2004)

Αναλυτικότερα, στόχος των λαϊκιστικών κινημάτων είναι η θέσμιση του ανταγωνισμού μεταξύ του λαού και του φαντασιακού εχθρού του, που εκφράζεται με μανιχαϊστικά σχήματα (π.χ οι πολλοί κατά των λίγων, οι εθνικοί κατά των ξένων, ο καλός λαός έναντι των κακών ελίτ). Οι λαϊκιστές επικαλούνται μια ηθική ενότητα του λαού και σταδιακά «ξεθωριάζουν» τις διαφοροποιήσεις (Hayward, 1996). Ο λαός αναπαρίσταται, σε αντίθεση με τον εχθρό, ως μια απειλούμενη, απολύτως καλή,

ηθική και εσωτερικά αδιαφοροποίητη οντότητα. Αναπαρίσταται ως η ενσάρκωση της αγνότητας και της γνησιότητας, ενώ η λαϊκιστική κινητοποίηση έχει χαρακτήρα «εξαγνισμού», ανάκτησης της χαμένης αγνότητας.

Αντίθετα, ο εχθρός δαιμονοποιείται και παρουσιάζεται ως το απόλυτο κακό. Ο λαϊκισμός επιθυμεί να δημιουργήσει διαύλους, δια μέσου των οποίων ο λαός μπορεί να εκφράζεται εναντίον των επίσημων διαύλων του κράτους. Πάνω σε αυτή τη μανιχαϊστική διαίρεση «καλών-κακών» φτιάχνεται και ενισχύεται στην Ελλάδα η διαίρεση Δεξιά-Αντιδεξιά κατά τη μεταπολίτευση (η Αντιδεξιά συσπειρώνει τις προοδευτικές και δημοκρατικές δυνάμεις), που προήλθε από την αποσύνθεση της προδικτατορικής διαίρεσης Εθνικόφρονες- Κομμουνιστές.

Έτσι προκύπτει το επόμενο χαρακτηριστικό γνώρισμα του λαϊκισμού που έχει να κάνει με τη χρήση μιας πολεμικής ρητορικής που υποδεικνύει τον εχθρό. Δηλαδή, ο λόγος του λαϊκισμού είναι πολεμικός. Το κρίσιμο στοιχείο το οποίο μετασχηματίζει μια λαϊκή έκκληση σε λαϊκιστική είναι αυτή ακριβώς η πολεμική της δομή, η πολεμική έκκληση ενάντια στο «κατεστημένο». Η ρητορική δομή της λαϊκιστικής έκκλησης συνέχεται από τα στοιχεία της επίκρισης και του εκθιασμού: αντι-ελιτισμός αλλά και εκθιασμός του λαού, εμμονή στο πάθος του «μέσου ανθρώπου», στην άμεση επικοινωνία με τους «καθημερινούς ανθρώπους» (Πανατζόπουλος, 2001) Οι λαϊκιστικοί λόγοι εκτοπίζουν και ακυρώνουν κάθε προσπάθεια θέσμησης της διαφοράς, δημιουργώντας μια κλειστή και ομοιογενή συλλογική ταυτότητα. (Σοφός, 2000) Η επιτυχία ενός λαϊκιστικού λόγου δεν μπορεί πλήρως να εξηγηθεί από τα χαρακτηριστικά του ή από τη σχετική αυτονομία της πολιτικής σφαίρας, η οποία να επιτρέπει σε έναν τέτοιο λόγο να γίνει ηγεμονικός. Η ικανότητα ενός πολιτικού συντελεστή να αρθρώσει και να προάγει ένα λαϊκιστικό λόγο εξαρτάται επίσης και από τη δομή της συγκεκριμένης κοινωνίας, η οποία θα επιτρέψει ή όχι να αναδυθεί και να κυριαρχήσει ένα λαϊκιστικό κίνημα. (Lyrintzis, 1987)

Ακριβώς για αυτούς τους λόγους, το ιδιαίτερο στυλ ρητορικής (ή πολιτικό ύφος κατά την Canovan) των λαϊκιστών ηγετών διανθίζεται και με άλλα στοιχεία. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι συνήθως χρωματισμένη και μη διπλωματική και ο λόγος τους είναι απλός και ευθύς, σε αντίθεση προς τον τεχνοκρατικό-γραφειοκρατικό λόγο της πολιτικής ελίτ. Ο ασαφής και απλοποιητικός λαϊκιστικός λόγος υπόσχεται τα πάντα και τίποτε και ικανοποιεί τους πάντες χωρίς δεσμεύσεις. Συχνά μεταφράζεται σε

ασαφή και αντιφατικά πολιτικά προγράμματα και οι πολιτικές των λαϊκιστικών κομμάτων παρουσιάζονται ως ευεργετικές για όλες τις κοινωνικές δυνάμεις που απαρτίζουν την κοινωνική συμμαχία. Άλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του λόγου τους είναι η δυσπιστία, η συνωμοσιολογία, η έμφαση στη διαφάνεια, η αντίθεση (καταγγελία) προς τον συμβιβασμό και τις περίπλοκες τεχνοκρατικές διαδικασίες. (Canovan, 1999)

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, στην υποενότητα που αφορά τις κριτικές προσεγγίσεις σχετικά με το φαινόμενο του λαϊκισμού, ο Νίκος Μουζέλης άσκησε κριτική στο έργο των Laclau και Canovan, θέτοντας σε προνομιακό πεδίο την οργανωτική διάσταση του φαινομένου. Υπό αυτό το πρίσμα υποστήριξε μάλιστα ότι η αναζήτηση της ιδιαιτερότητας του λαϊκισμού δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στο ιδεολογικό επίπεδο. Αντιθέτως, η ειδοποιός διαφορά των λαϊκιστικών κινήματων από τα μη λαϊκιστικά έγκειται στην άμεση και αδιαμεσολάβητη σχέση ανάμεσα στον ηγέτη και τα απλά μέλη, η οποία εξασθενεί τα ενδιάμεσα επίπεδα εξουσίας.

Αυτό, πρακτικά, σημαίνει ότι τα ενδιάμεσα στελέχη ενός λαϊκιστικού κόμματος ή κινήματος αντλούν τη νομιμοποίηση και την εξουσία τους, όχι από την τοπική βάση (όπως στο πελατειακό σύστημα), ούτε από τις γραφειοκρατικές δομές (όπως στα δυτικοευρωπαϊκά κόμματα), αλλά από τον λαϊκιστή ηγέτη, με αποτέλεσμα να εξαρτώνται πλήρως από αυτόν. Σχετικά με αυτό το ζήτημα ο Μουζέλης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οργανωτικές δομές υπάρχουν στα λαϊκιστικά κινήματα, όπως υπάρχουν χαρισματικές προσωπικότητες στα μη λαϊκιστικά κόμματα. Η βασική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο λαϊκιστής ηγέτης σε περίπτωση σύγκρουσης με τα οργανωτικά στελέχη του μπορεί εύκολα να τα παραγκωνίσει, πράγμα που δεν μπορεί να κάνει ο μη λαϊκιστής ηγέτης, χαρισματικός ή μη».

Σε αυτό το σημείο λοιπόν ερχόμαστε σε ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό των λαϊκιστικών κινήματων, το οποίο δεν είναι άλλο από την ύπαρξη ενός χαρισματικού ηγέτη. Τι σημαίνει όμως «χαρισματικός ηγέτης»; Σύμφωνα με τον Max Weber, «χάρισμα» ονομάζεται μια συγκεκριμένη ιδιότητα της προσωπικότητας του ατόμου, χάρη στην οποία το άτομο θεωρείται εξαιρετικό και αντιμετωπίζεται ως προικισμένο με υπερφυσικές, υπεράνθρωπες ή τουλάχιστον μοναδικές δυνάμεις ή ιδιότητες. Αυτές ως τέτοιες δεν είναι προσιτές στον συνηθισμένο άνθρωπο, αλλά θεωρούνται ότι έχουν θεϊκή προέλευση ή ότι αποτελούν υπόδειγμα και σε αυτή τη βάση το άτομο

αντιμετωπίζεται ως ηγέτης (Weber, 2005). Όσον αφορά τα λαϊκιστικά κινήματα, τα αντικαθεστωτικά λαϊκά αιτήματα, αναφέρει ο Laclau, συνήθως «περιστρέφονται γύρω από το όνομα ενός ηγέτη» (Laclau, 2005) Αυτός ο ηγέτης φροντίζει να «οικοδομήσει» ένα ιδιαίτερα προσεγμένο προφίλ, το οποίο τον φέρνει σε άμεση επαφή με τον «λαό» του: παρουσιάζεται ως η «φωνή» της σιωπηλής πλειοψηφίας των απλών ανθρώπων που η πολιτική ελίτ έχει παραγκωνίσει από την άσκηση της εξουσίας, εμφανίζεται ως ο «αμόλυντος» παρατηρητής του διεφθαρμένου πολιτικού συστήματος και περιφρονεί συνειδητά τους συμβιβασμούς (Betz & Johnson, 2004).

Επίσης, ο λαϊκιστής ηγέτης είναι, συνήθως, άτομο που διαθέτει ιδιαίτερες ρητορικές και επικοινωνιακές ικανότητες και χειρίζεται επιδέξια τα ΜΜΕ, τα οποία κατά τα άλλα περιφρονεί και κατακρίνει για τις σχέσεις τους με το πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο. (Canovan, 2004) Αυτές ακριβώς οι εξαιρετικές ικανότητες του ηγέτη δημιουργούν μια ιδιότυπη σχέση ανάμεσα σε αυτόν και στους οπαδούς του και γεννούν τέτοιο βαθμό αφοσίωσης από την πλευρά των δευτέρων, που δεν υπάρχει ανάλογος σε κανέναν άλλο τύπο σχέσης εξουσίας. Επίσης, επιτρέπουν στον χαρισματικό ηγέτη να απευθύνεται σε ένα εξαιρετικά ανομοιογενές κοινωνικό σύνολο και να συμβιβάζει φαινομενικά ασυμβίβαστες αντιλήψεις συμφερόντων, κινητοποιώντας με επιτυχία τις μάζες ενάντια σε έναν κοινό εχθρό. Ο χαρισματικός ηγέτης είναι το βασικό αναγνωρίσιμο σημείο αναφοράς για το κίνημα. Εκφράζοντας την ιδεολογία του κινήματος, γίνεται η κεντρομόλος δύναμη που σφυρηλατεί την ενότητα στις τάξεις του και διατηρεί συσπειρωμένες τις δυνάμεις της λαϊκιστικής συμμαχίας. (Μητσοτάκης, 2006)

Έτσι λοιπόν, στα λαϊκιστικά κινήματα ο ηγέτης έχει μια αδιαμεσολάβητη σχέση με τον λαό, με τη λαϊκιστική συμμαχία και ως εκ τούτου κατορθώνει να εντάσσει τις μάζες στην πολιτική. Ο ίδιος ο ηγέτης χρίζει τον εαυτό του ως αποκλειστικό εκπρόσωπο του λαού, που θα τον καθοδηγήσει μέσα από τα όνειρα, θα εκπληρώσει την άμεση επιθυμία του λαού για απολύτρωση. Πρόκειται για έναν χαρισματικό δημαγωγό, ηγέτη ενός προσωποπαγούς κομματικού σχηματισμού, που έρχεται σε επαφή με τις μάζες (λανθάνων αντικοινοβουλευτισμός) (Πανταζόπουλος, 2001)

Σύμφωνα με τον Ηλία Κατσούλη, ο τύπος του χαρισματικού ηγέτη στην πολιτική χαρακτηρίζεται από μαγικές, στα μάτια των οπαδών του, ικανότητες και τη δυνατότητα να επιβάλλεται χωρίς αντιρρήσεις. Δίπλα στην προσωπική του

ακτινοβολία και τις ιδιαίτερες ικανότητες που πρέπει να διαθέτει, πρέπει να είναι και σε θέση να επιβάλλεται στους οπαδούς του σαν αρχηγός και να τους ζητάει απόλυτη υπακοή. Την υποταγή αυτή εξασφαλίζει ο χαρισματικός ηγέτης λόγω των θεωρούμενων αδιαφιλονίκητων ικανοτήτων του και όχι λόγω μιας οποιασδήποτε καταστατικής ή παραδοσιακής αρχής. Ο χαρισματικός ηγέτης τέλος, εμφανίζεται και επιβάλλεται σε κρίσιμες εποχές ή σε μεταβατικές περιόδους, στη διάρκεια των οποίων δημιουργείται ένα πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό ή και συνειδησιακό κενό. Απαραίτητος όρος για την επιτυχία του λαϊκιστή ηγέτη είναι να εκμεταλλεύεται τη μνησικακία των μαζών, στρέφοντας τες ενάντια στους ξένους, στους «προνομιούχους, στις ελίτ». (Κατσούλης, 2004)

2.4 Η ιστορική πορεία του λαϊκισμού

Το να ορίσει κανείς τον λαϊκισμό όμως και να αναφερθεί στα βασικά χαρακτηριστικά των λαϊκιστικών κινημάτων οδηγεί φυσιολογικά στην εξέταση της ιστορικής πορείας αυτών των κινημάτων και στην προσπάθεια κατανόησης των συνθηκών που οδηγούν στη δημιουργία και την απόκτηση δημοφιλίας εκ μέρους τους.

Παρότι δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί κυρίαρχο πολιτικό φαινόμενο, η αλήθεια είναι ότι ο λαϊκισμός έχει σχετικά μακρά πορεία στην Ευρωπαϊκή ήπειρο,. Συγκεκριμένα, αναδύθηκε για πρώτη φορά στη Ρωσία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι λεγόμενοι Ναρόντικοι (1860-1870) ήταν μια σχετικά μικρή ομάδα της αστικής ελίτ οι οποίοι προσπάθησαν ανεπιτυχώς να υποκινήσουν μια αγροτική εξέγερση. Αν και απέτυχαν στη Ρωσία, οι Ναρόντικοι άσκησαν έντονη επιρροή στην Ανατολική Ευρώπη, όπου υπήρχαν διάφορα αγροτικά λαϊκιστικά κόμματα στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι περισσότερες από αυτές τις ομάδες είχαν ελάχιστη πολιτική επιρροή στα, κατά κύριο λόγο, αυταρχικά κράτη εκείνης της περιόδου. (Πανταζόπουλος, 2013)

Οι Ναρόντικοι είχαν ξεκάθαρες αναφορές, στην προσπάθειά τους να εναντιωθούν στον Τσάρο και στο απολυταρχικό καθεστώς της προεπαναστατικής Ρωσίας, στον «απλό άνθρωπο» και στον «λαό», περιγράφοντας ουσιαστικά ένα αρχέτυπο Ρώσου

χωρικού της εποχής. Βασικό σύνθημα του κινήματος αποτέλεσε η «στροφή στον λαό», που ουσιαστικά αποτελούσε την επιστροφή στις παραδοσιακές ρωσικές αξίες, με παράλληλη απαξίωση των «δυτικών αξιών» και του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής. (Hermet, 2001, p. 170) Αυτό που πρέσβευαν οι Ναροντνίκοι ήταν ένας «σοσιαλισμός» που βασιζόταν στην ομπσίνα², με στόχο να αποτελέσει απάντηση στη δυτική νοοτροπία και εν τέλει να οδηγήσει στην «αναμόρφωση της εθνικής κοινότητας» (Hermet, 2001, σ. 171). Έτσι, πίστευαν πως μέσα από αυτές τις αξίες ο ρωσικός ναρότ³ θα οργανωνόταν και θα αντιστεκόταν.

Από την άλλη πλευρά, στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, η πρώτη εμφάνιση μιας πολιτικής οργάνωσης με λαϊκιστικά στοιχεία εντοπίζεται και εκεί στα τέλη του 19ου αιώνα. Κατά τη δεκαετία του 1890, το Λαϊκιστικό ή Λαϊκό Κόμμα (People's Party) άρχισε να αρθρώνει δυναμικά την προοδευτική, κοινωνικο-εθνικιστική τάση του αμερικανικού λαϊκισμού. Το Λαϊκό Κόμμα ως στόχο του είχε το να απελευθερώσει το πολιτικό σύστημα από αυτό που περιέγραφε ως «ισχύς των χρημάτων». Οι ακτιβιστές του, οι περισσότεροι από τους οποίους προήλθαν από τον Νότο και τη Δύση, χαιρέτιζαν τα κοινά συμφέροντα των αγροτών και αστικών εργαζομένων και έβαζαν στο στόχαστρό τους τα μονοπώλια στον τομέα της βιομηχανίας και των υπόλοιπων τομέων της αγοράς, για τα οποία πίστευαν πως στόχευαν στην εξαθλίωση των μαζών. «Επιδιώκουμε να αποκαταστήσουμε την Κυβέρνηση της Δημοκρατίας στα χέρια του 'απλού λαού', από τον οποίο προήλθε», ανέφερε ο Ignatius Donnelly, μυθιστοριογράφος και πρώην Ρεπουμπλικάνος γεροϋσιαστής, στην εναρκτήρια ομιλία του στο ιδρυτικό συνέδριο του κόμματος στην Ομάχα το 1892. Το νέο, τότε, κόμμα επεδίωκε να επεκτείνει την εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης για να εξυπηρετήσει αυτούς τους «απλούς ανθρώπους» και να ταπεινώσει τους εκμεταλλευτές τους. Παράλληλα, υπήρχαν και ξεκάθαρα χαρακτηριστικά αντισημιτισμού. (Postel, 2009) Την ίδια χρονιά, ο James Weaver, ο λαϊκιστής υποψήφιος για την προεδρία, κέρδισε 22 εκλεκτορικές ψήφους, και το κόμμα φαινόταν έτοιμο να αναλάβει τον έλεγχο πολλών πολιτειών του νότου και του κέντρου (Great Plains) των ΗΠΑ. Όμως, τέσσερα χρόνια αργότερα, σε ένα διχασμένο εθνικό συνέδριο, η πλειοψηφία των αντιπροσώπων υποστήριξε τον Δημοκρατικό υποψήφιο, William Jennings Bryan, ο οποίος αγκάλιασε μερικές από τις κύριες

---

² Η κοινότητα του χωριού

³ Ισοδύναμο της ιδέας του γερμανικού *völk* για την έννοια του λαού και του έθνους

προτάσεις του κόμματος, όπως μια ευέλικτη προσφορά χρήματος με βάση το ασήμι μαζί με τον χρυσό. Όταν ο Bryan, «ο Μέγας Συνηθισμένος Άνθρωπος» (the Great Commoner), έχασε τις εκλογές το 1896, το τρίτο κόμμα διολίσθησε γρήγορα. (Kazin, 2016)

Εκεί όμως όπου ο λαϊκισμός πραγματικά κατάφερε να ριζώσει και να αποκτήσει βαθειά λαϊκά ερείσματα ήταν η Λατινική Αμερική. Στην πραγματικότητα, μετά την έλευση της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930, τα λαϊκιστικά κινήματα άνθισαν και κατάφεραν να ασκήσουν τη μεγαλύτερη πολιτική επιρροή κατά τη διάρκεια του 20^{ου}, συγκριτικά με οποιοδήποτε άλλο μέρος της υφής. Πιο σημαντική ίσως, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η περίπτωση του Χουάν Ντομίνγκο Περόν στην Αργεντινή.

Σύμφωνα με τον Germani που ήταν και από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν την έννοια του εθνικολαϊκισμού, αυτό που συνέβη εκείνη την εποχή στην Αργεντινή είναι πως οι αστικές κατώτερες και μεσαίες εργατικές τάξεις εισέβαλαν στην πολιτική. (Germani, 1978, p. 72). Κατά την οπτική του Germani, ο λαϊκισμός ενέχει «ισχυρές εθνικιστικές συνιστώσες» οι οποίες έχουν δύο επίπεδα: το πρώτο είναι η επίθεση στους «εχθρούς του λαού», δηλαδή τις ανώτερες τάξεις, ενώ το δεύτερο είναι να εκπληρωθεί το αίτημα για «εθνική ανεξαρτησία». (Germani, 1978, pp. 88-89) Έτσι, η επίθεση κατά της «ολιγαρχίας» που έχει «αντεθνική φύση», ενισχύει το αίσθημα της εθνικής ταυτοποίησης και αποτελεί απάντηση σε όσους επιζητούν την κοινωνική συνοχή και την ατομική ταυτότητα όλων όσων εξήλθαν από μια παραδοσιακή κοινωνική δομή. (Germani, 1978, σσ. 119-120) Ο εχθρός σε αυτό τον τύπο λαϊκισμού, αποτυπώνεται σε μια «εγωιστική ολιγαρχία που πουλάει την πατρίδα» όπως περιγράφει ο de la Torre. (de la Torre, 2010) Στον περονικό λόγο, ο εθνικισμός αποτυπώνεται στο τρίπτυχο «λαός- πατρίδα- έθνος» που αποτελούν μια αδιάσπαστη σχέση γεωγραφικού και αξιακού φαντασιακού που εν τέλει καταλήγει στην διαμόρφωση της εικόνας μιας «ηθικής και εθνικής επανάστασης» που συνδυάζει το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης με τον εθνικισμό. Έτσι ο Torcuato di Tella θα αναφερθεί στον όρο «λαϊκός εθνικισμός». (Παναζόπουλος, 2013, σσ. 86-87)

Πέραν του Περόν όμως, σημαντική λαϊκιστική φιγούρα στα πολιτικά πράγματα της Λατινικής Αμερικής υπήρξε και ο ηγέτης της Βραζιλίας, Getulio Vargas. Ο Vargas κατόρθωσε να παραμείνει στη διακυβέρνηση της Βραζιλίας για δεκαπέντε χρόνια,

κατορθώνοντας να γίνει ο εκλεκτός των λαϊκών μαζών. (Conniff, 1999, pp. 49-50) Κατά την εποχή αυτή η Βραζιλία γνώρισε σημαντική οικονομική ανάπτυξη, η οποία συνδυάστηκε όμως με κοινωνική καταπίεση, που εκδηλώθηκε με μέτρα όπως η απαγόρευση της πανεθνικής οργάνωσης των εργατών. Παρόλα αυτά, ο Vargas θεωρήθηκε ο ευεργέτης της εργατικής τάξης, παίρνοντας μάλιστα το προσωνύμιο «πατέρας των φτωχών». (Conniff, 1999)

Όσον αφορά την Ευρώπη, τα λαϊκιστικά κινήματα στη Γηραιά Ήπειρο, κατά τον 20^ο αιώνα, δεν κατάφεραν να αποκτήσουν αντίστοιχη ευρεία δημοφιλία και πλατιά λαϊκή στήριξη. Υπήρξαν βέβαια κάποια κινήματα, κυρίως εθνικο-λαϊκιστικής απόχρωσης, όπως αυτό του πουζαντισμού στη Γαλλία, το οποίο και δραστηριοποιήθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Τα βασικά χαρακτηριστικά του ήταν ο αντισημιτισμός, συνδυασμένος με έναν φανατικό εθνικισμό που αφορούσε κυρίως το μέλλον της τότε ακόμα υπό γαλλική κατοχή Αλγερίας. Το όνομα του κινήματος προήλθε από τον Pierre Roujade, πρόεδρο της Ένωσης για την Υπεράσπιση Εμπόρων και Βιοτεχνών, η οποία μετονομάστηκε αργότερα σε Γαλλική Ενότητα και Αδελφότητα/ EFF. Οι υποστηρικτές του προήλθαν κυρίως από τα εργατικά και μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα, για τα οποία η Ένωση του Roujade αποτελούσε τη «φωνή των απλών ανθρώπων» (Milza, 2004).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην προσπάθεια μας λοιπόν, να κατανοήσουμε την άνθιση του λαϊκιστικού φαινομένου στην Ελλάδα της κρίσης θα ανατρέξουμε στις ρίζες του φαινομένου στην ελληνική κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε δύο διαφορετικές στιγμές κατά τις οποίες ο λαϊκιστικός λόγος απέκτησε πλατύ λαϊκό έρεισμα και ηγεμονικά χαρακτηριστικά: Την πρώτη περίοδο του ΠΑΣΟΚ, στο τέλος δηλαδή της δεκαετίας του '70 και κατά τη διάρκεια εκείνης του '80, καθώς επίσης και τον λόγο που άρθρωσε η ελλαδική εκκλησία σχετικά με το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες, την περίοδο 2000-2001.

3.1 Το ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικό φαινόμενο

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, έγινε μία προσπάθεια παρουσίασης των σημαντικότερων θεωρητικών προσεγγίσεων γύρω από το φαινόμενο του λαϊκισμού, των βασικών χαρακτηριστικών του φαινομένου και της ιστορικής πορείας του παγκοσμίως. Σε αυτό το κεφάλαιο, θα γίνει η παρουσίαση της ιστορίας του λαϊκισμού στην Ελλάδα και η ανάλυση της απήχησης που είχε το φαινόμενο στην ελληνική κοινωνία πριν το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης.

Σύμφωνα με την εγχώρια και διεθνή βιβλιογραφία, η πραγματική ιστορία του λαϊκισμού στην Ελλάδα ξεκινάει μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, την είσοδο στην εποχή της μεταπολίτευσης και κυρίως την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ. Κάποια αγροτικά κόμματα, που είχαν στοιχεία λαϊκιστικού χαρακτήρα, κατά την προπολεμική περίοδο, ουδέποτε κατόρθωσαν να αποκτήσουν ισχυρά λαϊκά ερείσματα. (Καπετανγιάννης, 1980)

Στην ελληνική πολιτική σκηνή λοιπόν, ο όρος εισάγεται στα τέλη της δεκαετίας του '70 για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο ασκούσε την ποσλιτική του το ΠΑΣΟΚ, περισσότερο βέβαια ως κατηγορία από τους αντιπάλους του, καθώς το ίδιο το κόμμα ουδέποτε αποδέχθηκε τον χαρακτηρισμό (Λυριντζής, 1990, σ. 57). Ποιες ήταν όμως οι συνθήκες εκείνες της εποχής που βοήθησαν στην άνοδο ενός λαϊκιστικού κινήματος και μάλιστα στην παραμονή του στην εξουσία για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα;

Κατά την περίοδο εκείνη, των πρώτων χρόνων δηλαδή της μεταπολίτευσης, παρατηρήθηκε ιδιαίτερα έντονη αύξηση της ένταξης των λαϊκών μαζών στην πολιτική διαδικασία, δηλαδή μια διαδικασία μαζικής και έντονης πολιτικοποίησης. Όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα άρχισαν να ενδιαφέρονται για την πολιτική. Συν τοις άλλοις, ο βασικός άξονας αντιπαράθεσης γύρω από τον οποίο αρθρώνονταν ο πολιτικός λόγος εκείνη την εποχή, αφορούσε την αντίθεση μεταξύ των «μη προνομιούχων» (του «λαού») με το «κατεστημένο» (με τους λίγους, το κεφάλαιο).

Έτσι, σύμφωνα με τον Βασίλη Καπετανγιάννη, αυτή η ορμητική είσοδος των μαζών στην πολιτική, σε χώρες που δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένες, όπως η Ελλάδα της εποχής, κάτω από την επίδραση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών, βρίσκεται σε αναντιστοιχία με τη θεσμική ικανότητα ενσωμάτωσης του πολιτικού συστήματος. Η δημιουργία αυτής της κατάστασης, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί γόνιμο έδαφος για την ανάδειξη λαϊκιστικών κινήματων. Η

«επανάσταση των ανερχόμενων προσδοκιών» που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από τους ενδογενείς πόρους του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, από κοινού με τη συγκινησιακή απήχηση των συνθημάτων, συντελούν στην πολιτική κινητοποίηση τεράστιων μαζών, η οποία γίνεται πολύ συχνά με λαϊκιστικούς όρους, δημιουργώντας γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη και την εκλογική επιτυχία λαϊκιστικών κινημάτων (Καπετανγιάννης, 1980).

Επιπλέον, σε πολιτισμικό επίπεδο, ο επαναπροσδιορισμός του λαϊκού στοιχείου, η αναβίωση στοιχείων της λαϊκής κουλτούρας (φορκλόρ, θρησκεία, μουσική) αποτέλεσαν εγχείρημα συγκρότησης της λαϊκής ταυτότητας, ήταν δηλαδή μια προσπάθεια κατασκευής μια φαντασιακής κοινότητας, σε μια εποχή που η εσωτερική μετανάστευση, η αστικοποίηση, τα νέα καταναλωτικά πρότυπα και οι εκσυγχρονιστικές πολιτικές των μεταπολεμικών κυβερνήσεων είχαν αποδιαρθρώσει αυτές τις παραδοσιακές πολιτιστικές ταυτότητες. (Σοφός, 2000)

Βλέπουμε δηλαδή ότι βασικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός λαϊκιστικού κινήματος στην Ελλάδα του δεύτερου μισού της δεκαετίας του '70 και του '80 πράγματι υπήρχαν. Ήταν το ΠΑΣΟΚ όμως ένα λαϊκιστικό κίνημα; Και αν ναι ποια είναι τα χαρακτηριστικά εκείνα που του προσδίδουν αυτόν τον χαρακτηρισμό;

Πρώτα απ' όλα, όταν γίνεται λόγος για τη σχέση του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '70 και του '80 με τον λαϊκισμό δεν μπορεί να μην γίνει αναφορά στη χαρισματικό ηγέτη που διέθετε το κόμμα, στον Ανδρέα Παπανδρέου.

Επρόκειτο για μια χαρισματική προσωπικότητα που εισέβαλε ορμητικά στην πολιτική ζωή του τόπου, για να εξιδανικευτεί από τους οπαδούς του και να αμφισβητηθεί από τους αντιπάλους του. Είχε το χάρισμα να γοητεύει τα πλήθη με τον χειμαρρώδη λόγο του και ταυτόχρονα να δημιουργεί οικειότητα μαζί τους. Ήταν ο πολιτικός τον οποίο όλοι αποκαλούσαν με το μικρό του όνομα. (Βαρελά, 2004, σ. 82) Σε αυτό το σημείο μάλιστα παρατηρείται η έντονη ομοιότητα της πρόσληψης του Ανδρέα Παπανδρέου από του Έλληνες πολίτες της εποχής με την πρόσληψη των Λατινοαμερικανών λαϊκιστών ηγετών, όπως ο Getulio Vargas και ο Juan και η Evita Peron, τους οποίους επίσης ο λαός συνήθιζε να αποκαλεί με το μικρό τους όνομα.

Στην πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το ΠΑΣΟΚ εκείνων των χρόνων ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου. Δεν ήταν το κόμμα που γέννησε πολιτικά τον Ανδρέα

Παπανδρέου αλλά ο χαρισματικό ηγέτης ήταν εκείνος που δημιούργησε το κόμμα, κυρίως όμως ήταν αυτός που του προσέδωσε τη συγκεκριμένη δυναμική. Το κόμμα επί της ουσίας ήταν το απαραίτητο συμπλήρωμα της χαρισματικής ηγεσίας. Η καθαρά αρχηγική μορφή του κόμματος δεν υπήρξε μειονέκτημα, αλλά το ουσιαστικό πλεονέκτημα βάσει του οποίου επιτεύχθηκε η αποτελεσματικότητα της πορείας προς την κυβερνητική εξουσία, η παραμονή σε αυτή και ο καθοριστικός πολιτικός ρόλος. (Χαραλάμπης, 1989)

Επιπλέον, παρά τη μεγάλη ανάπτυξη της οργανωμένης βάσης του ΠΑΣΟΚ, η βάση αυτή δεν μετείχε στη διαμόρφωση των πολιτικών θέσεων και των προγραμματικών αρχών. Η πολιτική πράξη και η βούληση του ιδρυτή του προηγείται οποιασδήποτε εσωκομματικής διεργασίας. (Ελεφάντης & Καβουριάρης, 1977)

Από την άλλη πλευρά όμως, η ανάδυση της χαρισματικής προσωπικότητας δεν θα πρέπει να αποδίδεται μόνο στις ικανότητες, την ψυχολογία και τον τρόπο σκέψης και επικοινωνίας του χαρισματικού ηγέτη αλλά και στις κρατούσες κοινωνικές συνθήκες. Σύμφωνα με τον Ελεφάντη «μέσα σε αυτή την αποδιοργανωμένη και διάχυτη κοινωνική ύλη στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, όπου οι κοινωνικές τάξεις και οι πολιτικές τους προεκτάσεις δεν μπορούσαν και δεν ήθελαν να αναδειχθούν σε ηγετικές δυνάμεις, διαμορφώνονται οι όροι για την ολοσχερή εκχώρηση των εξουσιών στον χαρισματικό ηγέτη. Εδώ βρήκε το πρόσφορο έδαφος όπου βασίστηκε ο θεσμός του πρωθυπουργού-αρχηγού». (Ελεφάντης, 1991)

Το ερώτημα βέβαια που ευλόγως προκύπτει αφορά το πώς κατόρθωσε ο Ανδρέας Παπανδρέου να αποκτήσει τόσο μεγάλη δημοφιλία και πως εν συνεχεία μπόρεσε να αποκτήσει μία ιδιαίτερη, αδιαμεσολάβητη σχέση με τον ελληνικό λαό. Αρχικά, ο Ανδρέας Παπανδρέου, από τη στιγμή που εμφανίστηκε στην ελληνική πολιτική σκηνή ως στέλεχος σε πρώτη φάση της Ένωσης Κέντρου, απολάμβανε της φήμης που τον συνόδευε η πρότερη καριέρα του ως καθηγητής οικονομικών επιστημών σε Πανεπιστήμια των Η.Π.Α.

Ωστόσο δεν ήταν μόνο το επιστημονικό κύρος που του προσέδωσε πολιτική βαρύτητα. Κατά τον Ανδρέα Ανδριανόπουλο, η λαϊκιστική κινητοποίηση προϋποθέτει την ύπαρξη ενός χαρισματικού ηγέτη με ισχυρά στοιχεία διασύνδεσης και ταύτισης με τις παραδοσιακές καταβολές του τόπου. Στην Αργεντινή αυτό εκφράστηκε στο πρόσωπο του Peron με παραδοσιακό πεδίο αναφοράς το στράτευμα,

στη Βραζιλία με τον Vargas με βάση την προηγούμενη πολιτική του παρουσία. (Ανδριανόπουλος, 1980)

Πέραν αυτού, ο Ανδρέας Παπανδρέου ήδη από την εποχή των Ιουλιανών του 1965 βρισκόταν στο επίκεντρο, θέτοντας περισσότερο αποφασιστικά από τον πατέρα του το ερώτημα: «ποιος κυβερνά αυτόν τον τόπο;». Έμοιαζε εκφραστής μιας προοπτικής που θα άλλαζε τον εθνικόφρονα χαρακτήρα του ελληνικού μετεμφυλιακού κράτους και ήταν εκείνος που κατονόμασε του δύο βασικούς παράγοντες της μόνιμης δικτατορευσης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας: τους Αμερικανούς και το Παλάτι. (Ελεφάντης, 1991)

Ιδιαίτερα δε μετά τον θάνατο του πατέρα του ο ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου ενισχύθηκε ως αρχηγού του ΠΑΚ στο εξωτερικό. Συνδέθηκε με προοδευτικούς κύκλους της Ευρώπης, ιδιαίτερα με τα σοσιαλιστικά κόμματα, καθώς και με κεντρικούς κύκλους Ελλήνων της διασποράς και του αντιδικτατορικού κινήματος. Σίγουρα έχει επενδυθεί στο πρόσωπό του η προσδοκία μιας μεταδικτατορικής-λυτρωτικής προοπτικής. Στην αίγλη του Ανδρέα Παπανδρέου προστέθηκε μετά τη μεταπολίτευση το αντιστασιακό και ηθικό κύρος των δυνάμεων που μάχονταν ενάντια στη δικτατορία. Πολλά αντιστασιακά στελέχη με κύρος, ιδιαίτερα της Δημοκρατικής Άμυνας, προσχώρησαν στο ΠΑΣΟΚ και παρείχαν έτσι στο νέο κόμμα αυτό που του έλειπε: τους αγωνιστικούς τίτλους. Το γεγονός αυτό διεύρυνε την πολιτική επιφάνεια του κόμματος και αύξησε τη δυνατότητα πρόσβασής του στις λαϊκές μάζες. Το αγωνιστικό και κοινωνικό τους παρελθόν, το ηθικό τους κύρος συνηγορούσε στην πειστικότητα και την ιδεολογική εμβέλεια της Ιδρυτικής Διακήρυξης του ΠΑΣΟΚ. Δηλαδή, με λίγα λόγια, ο χαρισματικός ηγέτης εμφανίζεται και επιβάλλεται σε κρίσιμες εποχές ή μεταβατικές περιόδους, στη διάρκεια των οποίων δημιουργείται ένα πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και συνειδησιακό κενό. Κατά την άποψη του Ηλία Κατσούλη, στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης συναντώνται αυτές οι προϋποθέσεις που ευνοούν την εμφάνιση του χαρισματικού ηγέτη: Πρώτον, η κρίση που κληροδότησε η δικτατορία δεν περιορίζεται στο πολιτικό- πεδίο αλλά έχει φτάσει και μέχρι τη ρίζα της λαϊκής συνείδησης. Δεύτερον, η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο από την παραδοσιακή, στη σύγχρονη, ορθολογικά οργανωμένη κοινωνία. (Κατσούλης, 1980)

Το δεύτερο πολύ σημαντικό λαϊκιστικό γνώρισμα του ΠΑΣΟΚ έχει να κάνει με την έκκληση στον λαό. Στον πολιτικό λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου ο «λαός», ως κοινότητα προοδευτική αντί-ιμπεριαλιστική, κατείχε κεντρική θέση. Όπως καταγράφεται στην Ιδρυτική Διακήρυξη, το ακροατήριο του ΠΑΣΟΚ δύναται να αποτελέσει ο αγρότης, ο εργάτης, ο βιοτέχνης, ο μισθωτός, ο υπάλληλος, η νέα γενιά ή αλλιώς οι «μη προνομιούχοι Έλληνες». Αυτές οι κοινωνικές δυνάμεις στον πολιτικό λόγο του Ανδρέα Παπανδρέου παρουσιάζονται ενοποιημένες και εσωτερικά αδιαφοροποιήτες. Αυτές οι δυνάμεις για τον ηγέτη του ΠΑΣΟΚ συγκροτούν τον «Λαό». Διευκρινίζει ωστόσο, ότι πρόκειται για μία «ισότιμη συμμαχία», δηλαδή δεν εκλαμβάνονται ως κοινωνιολογικές κατηγορίες αλλά ως τμήματα ενός όλου. (Πανταζόπουλος, 2001)

Το ΠΑΣΟΚ, με μια προσωπική πολιτική έκκληση σε ολόκληρο τον «Λαό» και, από το 1981, στον «αυθεντικό λαό», τον καλεί να κινητοποιηθεί πανεθνικά και να συνταχθεί στον αγώνα για «εθνική ανεξαρτησία». Ένας Λαός που σε αυτό το κάλεσμα αποκτά όνομα. Με αυτήν την πολιτική έκκληση για αλλαγή κατασκευάστηκε μια συμπαγής ενότητα αξιών, συμφερόντων και στόχων. Αυτός ο συνασπισμός δυνάμεων ήταν το ακροατήριο του ηγέτη. Οι «μη προνομιούχοι» συνιστούσαν το υποκείμενο της «εθνικής ανεξαρτησίας» και κατ' επέκταση της «κοινωνικής απελευθέρωσης» και αυτοί θα οδηγούσαν στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου εισήγαγε επιδέξια το στοιχείο του λαϊκού ελέγχου, δηλαδή μια ριζοσπαστική αντίληψη για τη θέση και τον ρόλο του λαού, ο οποίος έπρεπε να εκδηλώνει την παρουσία του μέσα από την άσκηση ελέγχου σε αυτούς που τον εκπροσωπούσαν. Με λίγα λόγια, ήθελε να δώσει έμφαση στην έννοια της «λαϊκής κυριαρχίας». Ο «λαός» για τον Παπανδρέου ήταν το όχημα για την ιδιοποίηση της εθνικής ιδεολογίας, που ως τότε ήταν προνόμιο της «εθνικοφροσύνης». Παρατηρείται, επομένως, μια διεύρυνση της έννοιας του λαού ώστε να συμπέσει με μια νέα αντίληψη για το έθνος. Τα συμφέροντα και οι αξίες του λαού και του έθνους γίνονται πλέον κυρίαρχα.

Το επόμενο λαϊκιστικό χαρακτηριστικό που εντοπίζεται στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ αφορά την αδιαμεσολάβητη σχέση μεταξύ του ηγέτη και του λαού και τις οργανωτικές προεκτάσεις που έχει αυτή η σχέση. Σχέσεις τέτοιας μορφής λοιπόν,

όταν επιδέχονται παρεμβάσεις και φιλτράρονται αυτοκαταργούνται. Ακριβώς για αυτόν τον ρόλο η οργάνωση στο ΠΑΣΟΚ έπαιξε δευτερεύοντα ρόλο. (Παπαδημητρίου & Σπουρδαλάκης, 1994)

Το αποφασιστικό στοιχείο που συνέδεε τις μάζες με το κόμμα δεν ήταν η οργάνωση (η οποία έπεται ή συνοδεύει την απόκτηση οπαδών) αλλά η ακτινοβολία του αρχηγού. Γενικότερα, η έννοια της οργάνωσης και της κομματικοποίησης της πολιτική είχε διαδοθεί, είχε περάσει στα πολιτική ήθη, ήταν στοιχείο της ιδεολογία του πολιτικοποιημένου κόσμου. Έτσι, το ΠΑΣΟΚ θα ήταν αδύνατο να μην υπερθεματίσει στο οργανωτικό επίπεδο, στοιχείο υποχρεωτικό για τη δόμησή του. Ωστόσο, η οργάνωση δεν διαμόρφωνε την πολιτική φυσιογνωμία του κινήματος. Το ΠΑΣΟΚ διέθετε έναν ηγέτη με ιδιαίτερη ακτινοβολία, ο οποίος καθόριζε κυριαρχικά την πολιτική του κόμματος. Ο πολιτικός του λόγος δεν εξαντλείτο στην εκπλήρωση ορισμένων τυπικών λειτουργιών αλλά ενσωματωνόταν στο σύνολο των αρθρωτικών παρεμβάσεων του κόμματος σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, ιδεολογικό, οργανωτικό). Είναι γνωστό ότι ο ρόλος της χαρισματικής προσωπικότητας έρχεται σε αντίθεση με τη δημιουργία διαρκών και σταθερών θεσμικών δομών. Κάτω από την πίεση της χαρισματικής ηγεσίας, ο κομματικός μηχανισμός υποβιβάζεται σε έναν απλό δέκτη και εκτελεστή των διαταγών του ηγέτη. Ο ηγέτης προσπαθεί να διατηρεί πάντα μέσω των οπαδών του τον διαρκή έλεγχο του κόμματος και μέσω του κόμματος τη διαρκή επαφή με τις μάζες. (Κατσούλης, 1980)

Ένα ακόμα αξιόλογο συστατικό στοιχείο της πασοκικής λαϊκιστικής έκκλησης είναι ο αντιελιτισμός, δηλαδή η εναντίωση στο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο. Η αντίθεση αυτή υπήρξε μόνιμη επωδός του ελληνικού λαϊκιστικού λόγου, με χαρακτηριστική ρητορική έκφραση την αντίθεση ανάμεσα στους «προνομιούχους» και τους «μη προνομιούχους» Έλληνες. Το ΠΑΣΟΚ χρησιμοποίησε τη λογική της «ισοδυναμίας» για να απλοποιήσει τον κοινωνικό χώρο και να καταργήσει τις επί μέρους διαφορές, προβάλλοντας σαν κυρίαρχη την αντίθεση μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων. Οι τελευταίοι αποτέλεσαν μια αρνητική ταυτότητα εύκολα αποδεκτή από κάθε Έλληνα. Η έκκληση των κοινωνικών υποκειμένων από το ΠΑΣΟΚ ως «μη προνομιούχων» διευκόλυνε την ταύτισή τους με τον συλλογικό φορέα που υποστήριζε τα συμφέροντά τους απέναντι στους προνομιούχους. Έτσι, ισοπεδώθηκαν οι διαφορές μεταξύ αυτών των κοινωνικών ομάδων και το ΠΑΣΟΚ κατάφερε να δημιουργήσει ένα μαζικό κίνημα. Από τον αντιελιτιστικό-ανταγωνιστικό

χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ προκύπτει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του λαϊκισμού που είναι ο εξισωτισμός. Εξισώνει, δηλαδή, τους ανθρώπους, συχνά σε σημείο ισοπέδωσης, επειδή θεωρεί ότι ο «λαός» δεν έχει ανάγκη από κάποιους προνομιούχους να τον χειραγωγούν.

Από την άλλη πλευρά του συγκεκριμένου σχήματος βρέθηκαν οι «προνομιούχοι» (μεγαλοαστοί). Ο Παπανδρέου προσδιόρισε τους τελευταίους ως μια μικρή ομάδα οικογενειών που αποτελούσαν την οικονομική ολιγαρχία και οι οποίες ήταν πάντα έτοιμες να «ξεπουλήσουν τη χώρα τους στα ξένα συμφέροντα». Οι προνομιούχοι μαζί με τη Δεξιά συγκροτούσαν αυτό που το ΠΑΣΟΚ ονόμαζε «κατεστημένο». Η «ολιγαρχία» δεν ήταν ακριβώς μια κοινωνική τάξη αλλά ένας μηχανισμός, ορισμένα πρόσωπα που έστηναν μηχανισμό εξυπηρέτησης των συμφερόντων τους. Αυτή η οικονομική ολιγαρχία σφετεριζόταν τα κοινωνικά δικαιώματα του λαού. (Πανταζόπουλος, 2001, σ. 158)

Το τελευταίο λαϊκιστικό χαρακτηριστικό το του ΠΑΣΟΚ το οποίο δε θα μπορούσαμε να αγνοήσουμε είναι η επίκληση στο συναίσθημα. Το ΠΑΣΟΚ εκμεταλλευόμενο τον φόβο που δημιούργησε σε ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας η πολιτική του μετεμφυλιακού κράτους επένδυσε στη συστηματική προσφυγή σε δημαγωγικού τύπου κλισέ, όπως το «κράτος της Δεξιάς» (η «επάρατη» Δεξιά), η καταγγελία «εξωτερικών και εσωτερικών συνωμοσιών» αλλά και την εργαλειακή εκμετάλλευση συλλογικών μορφών μνησικακίας (η Δεξιά και οι «προστάτες» της). Ειδικότερα, το συναίσθημα της «μνησικακίας» αποτέλεσε παράγοντα που συνέβαλλε στην εκκόλαψη του μεταπολιτευτικού λαϊκισμού, αν και, όπως αναφέρει και ο Νίκος Δεμερτζής, σε κάθε περίπτωση ένα και μόνο συναίσθημα δεν μπορεί να αιτιολογήσει την ανάδυση του λαϊκισμού στην Ελλάδα. (Δεμερτζής & Λίποβατς, 2006)

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά συνηγορούν στο ότι έχουμε να κάνουμε με έναν λαϊκιστή ηγέτη και έναν κομματικό μηχανισμό, που τουλάχιστον κατά την αρχική του περίοδο, έφερε διακριτά εθνικό-λαϊκιστικά στοιχεία στην πολιτική του φυσιογνωμία. Από την άποψη αυτή, το ΠΑΣΟΚ αποτελεί νέα μορφή κόμματος σε σχέση με τις παλαιότερες. Στο κομμάτι που μας απασχολεί είναι η πρώτη φορά που ο λαϊκιστικός λόγος στην Ελλάδα αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή, κερδίζει το λαϊκό έρεισμα και ηγεμονεύει για μακρά περίοδο.

3.2 Ο λαϊκιστικός λόγος της Ελλαδικής Εκκλησίας στο ζήτημα των ταυτοτήτων

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά που σημάδεψαν την πολιτική ζωή και τη δημόσια συζήτηση στην Ελλάδα, στο τέλος του εικοστού αιώνα, υπήρξε αναμφίβολα η «πολιτικοποίηση» του λόγου της Εκκλησίας. Όπως είναι γνωστό, η πολιτικοποίηση αυτή ακολούθησε την απόφαση της κυβέρνησης Σημίτη - συνεπικουρούμενη από σχετική απόφαση της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων- να αφαιρέσει την αναφορά του θρησκειώματος από τις αστυνομικές ταυτότητες. Η απόφαση προκάλεσε μια εντονότατη αντίδραση από την πλευρά της Εκκλησίας η οποία, υπό την ηγεσία του νεοεκλεγέντος αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, προχώρησε στη διοργάνωση μαχητικών και πολυπληθών λαοσυνάξεων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, σε παρεμβάσεις στα ΜΜΕ, αλλά και στη συλλογή υπογραφών για τη διενέργεια δημοψηφίσματος πάνω στο ζήτημα της προαιρετικής αναγραφής του θρησκειώματος.

Στις 28 Αυγούστου 2001, η Εκκλησία ανακοίνωσε πως ο αριθμός των υπογραφών που είχαν συλλεγεί έφθανε τις 3.008.901, αριθμός σίγουρα εντυπωσιακός. Εντούτοις, αυτή η φάση κινητοποίησης έλαβε «άδοξο» τέλος όταν, τον Σεπτέμβριο του 2001, η θέση της Εκκλησίας περί προαιρετικής αναγραφής κρίθηκε αντισυνταγματική από το Συμβούλιο της Επικράτειας, ενώ η προσπάθεια διενέργειας δημοψηφίσματος για ένα θέμα που άπτεται θεμελιωδών δικαιωμάτων και με βάση μια διαδικασία που δεν προβλέπεται από το σύνταγμα, συνάντησε την αποφασιστική άρνηση του Προέδρου της Δημοκρατίας. (Σταυρακάκης, 2004)

Ποιος ήταν όμως ο χαρακτήρας της εκκλησιαστικής πολιτικοποίησης και της ρητορικής που εκφράστηκε κυρίως μέσα από τις δημόσιες παρεμβάσεις του μακαριστού Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου; Υπήρξαν λαϊκιστικά χαρακτηριστικά και σε ποιο βαθμό ο λόγος που αρθρώθηκε ήταν λαϊκιστικός; Ο Γιάννης Σταυρακάκης στο έργο του «Οι αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός» εξέτασε τη ρητορική συνάρθρωση της Ελλαδικής εκκλησίας εκείνη την εποχή, σύμφωνα με τα μορφικά/δομικά κριτήρια της θεώρησης περί λαϊκισμού του Ernesto Laclau, καταλήγοντας σε μία σειρά χρήσιμων συμπερασμάτων.

Ο Σταυρακάκης, εξετάζει πρώτα απ' όλα το status quo της έννοιας του λαού στον λόγο του Αρχιεπισκόπου. Πριν από την κρίση των αστυνομικών ταυτοτήτων, ο λαός δεν καταλαμβάνει καμιά προνομιακή θέση στον λόγο αυτό. Είναι, λοιπόν, η συγκυρία της κρίσης που οδηγεί τον Αρχιεπίσκοπο στη ριζοσπαστικοποίηση της ρητορικής του και στην ανάγκη να απευθυνθεί απευθείας στον «λαό». Μετά τη δημιουργία του ζητήματος, ο λαός αποκτά κεντρική θέση στον λόγο του, καθίσταται ένα από τα κύρια σημαίνοντά του, μια πανταχού παρούσα αναφορά που απαντά πολλαπλώς σε κάθε παράγραφο, αν όχι σε κάθε πρόταση, των κειμένων και των ομιλιών του. (Σταυρακάκης, 2004) Στη λαοσύναξη της Αθήνας, για παράδειγμα, το μήνυμα είναι απολύτως ξεκάθαρο: η Εκκλησία «τίθεται και πάλιν επικεφαλής του πιστού Λαού στην αγωνιώδη προσπάθειά του να υπερασπιστεί την πνευματική αυτοσυνειδησία του». (Χριστόδουλος, 2000)

Το κύριο μέλημα του Αρχιεπισκόπου είναι η εκπλήρωση του καθήκοντος της Εκκλησίας απέναντι στον «λαό του Θεού» και την πατρίδα. (Χριστόδουλος, 2000) Αντιπροσωπεύει και υπερασπίζει τον λαό από την επίθεση μιας αθεϊστικής κυβέρνησης που αγνοεί και υπονομεύει την ουσιακή ελληνικότητα που εγγυάται η ελληνοχριστιανική παράδοση. Στο πλαίσιο αυτό, η «εκσυγχρονιστική» κυβέρνηση καυτηριάζεται στη βάση της υποτιθέμενης απόστασής της από τον λαό. Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο, οι έλληνες εκσυγχρονιστές χαρακτηρίζονται από έναν τρόπο ζωής απομακρυσμένο από τον λαό, απομονωμένο από του λαϊκούς καθημερινούς τρόπους ζωής, «από την ψυχή και την καρδιά του Λαού». (Χριστόδουλος, 2000) Αυτό ακριβώς, εντός του συγκεκριμένου σύμπαντος του λόγου, εξηγεί-και καταδικάζει- την αντι-εκκλησιαστική τους εκστρατεία. Παράλληλα, νομιμοποιεί και δικαιώνει τη δική του αντίδραση. Η Εκκλησία παρουσιάζεται εδώ ως ο αυτονόητα προνομιακός εκπρόσωπος και εκφραστής του λαού, από τη στιγμή που κλήρος και λαός σχεδόν εξομοιώνονται: «Ο κλήρος μας είναι κομμάτι του Λαού μας, ζυμωμένο με τον Λαό, εργαζόμενος για τον Λαό, προερχόμενος από τον Λαό». (Χριστόδουλος, 2000) Ο κλήρος αποτελείται από «αφιερωμένα πρόσωπα στο Θεό και στον Λαό Του». (Χριστόδουλος, 2000) Αρθρώνεται, λοιπόν, ένας ισχυρότατος δεσμός μεταξύ της φωνής του λαού και της φωνής του Θεού. Με το να εμφανίζονται, μάλιστα, ως διαστάσεις επικαλυπτόμενες επιτρέπουν στον Αρχιεπίσκοπο να ενσαρκώνει και τις δύο χωρίς αντιφάσεις. Έτσι, η φωνή του λαού μετουσιώνεται για τον Αρχιεπίσκοπο σε φωνή Θεού: «Η φωνή σας είναι και φωνή Θεού», (Χριστόδουλος, 2000). Ας μην

ξεχνάμε δε ότι vox populi vox dei είναι ένα κλασικό λαϊκιστικό μοτίβο. (Canovan, 1999)

Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε με ασφάλεια να ισχυριστούμε, αναφέρει ο Σταυρακάκης, ότι ο «λαός» όντως συνιστά κομβική αναφορά στον πολιτικοποιημένο λόγο της ελληνικής Εκκλησίας, όπως εκφράζεται από την κεφαλή της κατά την επίμαχη περίοδο. (Σταυρακάκης, 2004) Για να θεμελιώσουμε, όμως, επαρκώς την υπόθεση περί λαϊκιστικού χαρακτήρα του λόγου αυτού, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε και τη λογική της σημασίας που δομεί τη νοηματική οργάνωση και συνάρθρωση του. Είναι ο λόγος του Αρχιεπισκόπου ένας λόγος ανταγωνιστικά δομημένος σύμφωνα με την κατά Laclau λογική της ισοδυναμίας; Όπως και με τις συνεχείς αναφορές στον λαό, είναι δυνατόν να θεωρήσουμε την κρίση των ταυτοτήτων ως την κρίσιμη καμπή που σηματοδοτεί μια ορατή αλλαγή και από αυτή τη σκοπιά.

Περιγράφοντας τη στάση της Εκκλησίας προ της κρίσης, ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος επισημαίνει ότι δεν ήταν ανταγωνιστική προς την πολιτεία αφού κάτι τέτοιο θα έβλαπτε τον «λαό», έναν λαό που, στην Ελλάδα, είναι συγχρόνως πολίτης του κράτους αλλά και πιστός της Εκκλησίας. (Χριστόδουλος, 2000) Η κρίση των ταυτοτήτων, όμως, σηματοδοτεί την υιοθέτηση από τον εκκλησιαστικό λόγο μιας καθαρά ανταγωνιστικής έως και διχαστικής στάσης. Ο ανταγωνισμός που εισάγεται είναι πάντοτε ανάμεσα στον λαό (και τον άμεσο, ιερό εκπρόσωπο του, τον Αρχιεπίσκοπο) από τη μια μεριά, και το κράτος, την κυβέρνηση και όλες τις κοινωνικές δυνάμεις που υποστηρίζουν τις αποφάσεις της από την άλλη. Ο εχθρός είναι η εκκοσμικευμένη εξουσία που «αυτονομείται από τον Θεό και τον Λαό και δεν διαλέγεται με την Εκκλησία για θέματα που αφορούν στον Λαό». (Χριστόδουλος, 2000)

Αυτή η στάση επιχειρείται να θεμελιωθεί και ιστορικά. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Αρχιεπισκόπου, η ιστορία επιβεβαιώνει πως η εκκλησία πάντοτε δεχόταν επιθέσεις εξαιτίας της άρνησής της να 'εκσυγχρονισθεί' και να δεχθεί τις εντολές της κοσμικής εξουσίας, εντολές που καταπατούσαν τον «Νόμο του Θεού». (Χριστόδουλος, 2001) Γίνεται δε ξεκάθαρο πως υπάρχουν συγκεκριμένες διαστάσεις της κυβέρνησης και των κοινωνικών της συμμαχιών που αποτελούν τους κυριότερους στόχους του Αρχιεπισκόπου, διαστάσεις που απαρτίζουν μια διακριτή

αλυσίδα ισοδυναμιών. Επιπλέον, η αλυσίδα αυτή εμφανίζεται στον δραματοποιημένο οιονεί-εσχατολογικό λόγο του Αρχιεπισκόπου να συμπεριλαμβάνει τις «Δυνάμεις του Κακού, που θέλουν να καταστήσουν αυτόν τον τόπο άθρησκο, αγάριστο και αγνώμονα και προσπαθούν να αποχριστιανοποιήσουν και να αποορθοδοξοποιήσουν την κοινωνία μας». (Ελευθεροτυπία 26/6/2000)

Ποιες ακριβώς είναι όμως αυτές οι δυνάμεις του κακού, ο ανταγωνιστικός εχθρός της Εκκλησίας και του «λαού του Θεού»; Ο εκσυγχρονισμός είναι, βεβαίως, μια από αυτές, καθώς παρουσιάζεται ως φορέας εθνικής και ηθικής παρακμής (Ελευθεροτυπία 8/10/2001). Μια άλλη είναι, συχνά, οι διανοούμενοι. Στη λαοσύναξη της Θεσσαλονίκης η θεματική αυτή είναι προεξάρχουσα: «Δυστυχώς μερικοί διανοούμενοι μας, η ιντελιγκέντσια όπως λέγεται, θέλουν πεισματικά να αγνοούν ... τον ρόλο της Εκκλησίας στη διαφύλαξη της Παράδοσης μας». (Χριστόδουλος, 2000) Και καταλήγει: «Στους προοδευτικούς αυτούς τεχνοκράτες, που θέλουν καλά και σώνει να μετατρέψουν την Ελλάδα σε χώρα που δεν θα αναγνωρίζει την Ορθοδοξία και δεν θα στηρίζεται σε αυτή, λέμε ξεκάθαρα: Ματαιοπονείτε ... Ο Λαός του Θεού δεν σας ακολουθεί. Θα μείνετε και πάλι μόνοι σας. Δεν εκφράζετε τον Λαό ... Αντιστέκεται στα σχέδια σας όλος ο άλλος ελληνικός Λαός». (Χριστόδουλος, 2000)

Ακόμα πιο αποκαλυπτικό για το ανταγωνιστικό περιεχόμενο του λόγου είναι το γενικότερο στυλ και, ιδίως, οι πολεμοχαρείς μεταφορές ή αναφορές που είναι αναρίθμητες. Ένα ανταγωνιστικό κλίμα πολέμου και αδιάκοπου αγώνα κυριαρχεί παντού, με τα μοναστήρια να μετατρέπονται σε «άπαρτα κάστρα», (Χριστόδουλος, 2000) στην πάλη ανάμεσα στους 'διαφωτιστές' και την παράδοση, (Χριστόδουλος, 2000) και τον λαό να καλείται να μην υποστείει τις σημαίες και τα λάβαρα. (Χριστόδουλος, 2000)

Δεν είναι μάλιστα σύμπτωση ότι ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος προσέφερε την πιο γλαφυρή αποτύπωση αυτού του κλίματος κραδαίνοντας το λάβαρο της Επανάστασης του 1821, ένα συμβολικά επενδεδυμένο έμβλημα του απελευθερωτικού αγώνα εναντίον των Οθωμανών, στη λαοσύναξη της Αθήνας. Από μια σημειωτική σκοπιά, οι στόχοι της κίνησης αυτής είναι προφανείς. Ένας νέος ανταγωνισμός μπολιάζεται σε ένα σύστημα σημασιοδότησης που ανήκει σε ένα διαφορετικό πλαίσιο και διαφορετική εποχή έτσι ώστε να ιδιοποιηθεί μέρος της κινητοποιητικής του δύναμης και της λαϊκής του αίγλης.

Δεν υπάρχει, επομένως, αμφιβολία ότι ο λόγος του Αρχιεπισκόπου οργανώνεται σύμφωνα με ένα αμιγώς ανταγωνιστικό σχήμα. Διακρίνει Εμάς, τις δυνάμεις του Καλού (τον Λαό που ενσαρκώνει η Εκκλησία με τη βοήθεια/ εγγύηση του Θεού) από Αυτούς, τις δυνάμεις του Κακού (την άθρη, εκσυγχρονιστική και αυταρχική κυβέρνηση και τους υποστηρικτές της, όπως οι διανοούμενοι), σχηματίζοντας έτσι δύο αλυσίδες ισοδυναμιών που αντιμάχονται η μία την άλλη. Γίνεται, λοιπόν, προφανές από την ανάλυση που προηγήθηκε ότι ο ‘πολιτικοποιημένος’ λόγος του Αρχιεπισκόπου και της ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος όντως συνιστά λόγο λαϊκιστικό. Πληροί και τα δύο κριτήρια της κατά Laclau προσέγγισης του λαϊκισμού: την κεντρική αναφορά στο σημαίνον ‘λαός’ και μια ανταγωνιστική δόμηση του πεδίου του λόγου στη βάση σχημάτων ισοδυναμίας. (Σταυρακάκης, 2004) Υπό την έννοια αυτή, η μελέτη του θρησκευτικού λαϊκισμού στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Σταυρακάκη, επιβεβαιώνει ότι τα δύο μορφικά /τυπικά κριτήρια του Laclau είναι σε θέση να καθοδηγήσουν με τρόπο δόκιμο και παραγωγικό τη διερεύνηση του λαϊκιστικού χαρακτήρα συγκεκριμένων λόγων, σεβόμενα παράλληλα τη σημαίνουσα ιδιαιτερότητά τους, αλλά και να αναδείξουν τα δομικά τους χαρακτηριστικά, επιτρέποντας έτσι συγκριτικές αναλύσεις και ευρύτερα θεωρητικά συμπεράσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: ΑΙΤΙΕΣ ΑΝΘΙΣΗΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

4.1 Οικονομική κρίση και προσφυγή στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε πως κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, σε διαφορετικές μάλιστα χρονικές περιόδους, υπήρξαν στιγμές όπου ο λαϊκιστικός λόγος όχι μόνο έκανε την εμφάνισή του στον δημόσιο λόγο, αλλά κατόρθωσε να αποκτήσει και βαθύ λαϊκό έρεισμα, κατορθώνοντας να γίνει μέχρι και ηγεμονικός.. Πως όμως μπόρεσαν οι λαϊκιστικές ιδέες και πρακτικές να έχουν τέτοια αποδοχή στη χώρα μας εν καιρώ κρίσης, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που έρευνες, όπως εκείνη που πραγματοποίησε το σουηδικό Ινστιτούτο Timbro στις αρχές του 2019, να την

φέρνουν στη 2^η θέση πανευρωπαϊκά όσον αφορά τη στήριξη λαϊκιστικών κομμάτων; (populismindex.com, 2019)

Όπως είδαμε και στο 2^ο κεφάλαιο της εργασίας μας οι συνθήκες που βοηθούν τον λαϊκισμό να ευδοκιμήσει είναι, μεταξύ άλλων, εκείνες της οικονομικής κρίσης και της διαφθοράς (Canovan, 1999, σσ. 11-14) Πράγματι, έχει παρατηρηθεί σε διάφορες χώρες του κόσμου κατ' επανάληψιν, μετά από οικονομικές κρίσεις, ο λαϊκισμός να αποκτά αυξανόμενη επιρροή και να κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα. Στη σχετική αναφορά που κάναμε στα επιτυχημένα λαϊκιστικά κινήματα του παρελθόντος σταθήκαμε και στην περίπτωση του Juan Peron στην Αργεντινή. Εξετάζοντας κανείς τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Αργεντινή, πριν την εμφάνιση του περονισμού, θα δει πως η χώρα βίωσε βαθύτατες συνέπειες από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, οι οποίες έγιναν ιδιαίτερα αισθητές κατά τη δεκαετία του '30. (Gersovitz, Diaz-Alejandro, Ranis, & Rosenweig, 1982)

Παρόμοια είναι και τα γεγονότα που συντελέστηκαν στη συγκεκριμένη χώρα κατά τη δεκαετία του 2000. Η οικονομία της Αργεντινής οδηγήθηκε στην άτακτη χρεωκοπία το 2001, με τις μακροοικονομικές συνέπειες να είναι δραματικές. Το ΑΕΠ της χώρας υποχώρησε κατά 11%, ο πληθωρισμός εκτοξεύτηκε και η ανεργία άγγιξε το 30%. (Hornbeck, 2004) Μόλις δύο χρόνια αργότερα, ο περονιστής Νέστορ Κίρχνερ κέρδισε τις εκλογές και ανέλαβε την προεδρία της Αργεντινής.

Όσον αφορά τη χώρα μας, σε οικονομικό επίπεδο, παρά τα διάφορα περιστασιακά προβλήματα που κατά καιρούς αντιμετώπισε, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης η ανάπτυξη ήταν μεγαλύτερη από ποτέ. (Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ)) Η γενικότερη θετική οικονομική εικόνα όμως μεταβλήθηκε άρδην, μετά την Παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε με την κατάρρευση της επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers, τον Σεπτέμβριο του 2008. Η ελληνική οικονομία, η οποία δεν ήταν αρκούντως θωρακισμένη, συμπαρασύρθηκε, με αποτέλεσμα να καταρρεύσει έναν χρόνο αργότερα.

Πιο συγκεκριμένα, στα τέλη του 2009 το έλλειμμα του ευρύτερου δημοσίου τομέα είχε φτάσει το 15,5% του ΑΕΠ, ενώ το δημόσιο χρέος είχε ξεπεράσει το 115% του ΑΕΠ, με το 75% να βρίσκεται σε ξένα χέρια. (IMF, 2010) Επιπλέον, σχεδόν ταυτόχρονα ανέκυψαν και άλλα προβλήματα, που υπέβοσκαν από καιρό, όπως τα συσσωρευμένα χρέη των δημόσιων επιχειρήσεων, που μέχρι τότε δανείζονταν με

κρατική εγγύηση, το υποχρηματοδοτούμενο συνταξιοδοτικό σύστημα, ως αποτέλεσμα των αναγκαστικά γενναίων ενισχύσεων και του γηράσκοντος πληθυσμού, καθώς και πολλά άλλα. Σύντομα, οι οίκοι αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας υποβάθμισαν τα ελληνικά ομόλογα και οι αποδόσεις εκτοξεύθηκαν, καθώς η Ελλάδα αδυνατούσε πια να πείσει τους επενδυτές να της παρέχουν δάνεια με λογικά επιτόκια για τη χρηματοδότηση των αναγκών της. Ενώ λοιπόν τα ελληνικά ομόλογα είχαν βυθιστεί στο επίπεδο «junk» (Lynn, 2011) η επιλογή της ελληνικής κυβέρνησης ήταν ανάμεσα στην άτακτη χρεοκοπία και στη λύση μιας ξένης διάσωσης, ή, όπως το έθεσε ο τότε υπουργός Οικονομικών Γιώργος Παπακωνσταντίνου «ανάμεσα στην κατάρρευση και στη σωτηρία». (Karyotis & Rüdig, 2013)

Τελικά, στις αρχές Μαΐου του 2010, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε δάνειο 110 δισεκατομμυρίων ευρώ από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (οι τρεις αυτοί φορείς έγιναν γνωστοί ως Τρόικα), έτσι ώστε να συνεχίσει να πληρώνει τους λογαριασμούς της, να αποφύγει τη χρεοκοπία και να παραμείνει στην Ευρωζώνη. Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, η ελληνική οικονομία διασώθηκε στη βάση μιας συμφωνίας με τους ξένους πιστωτές της (το επονομαζόμενο Μνημόνιο), αναλαμβάνοντας ωστόσο την υποχρέωση να προβεί μέσω ριζικών μεταρρυθμίσεων στη διόρθωση των δημοσιονομικών και εξωτερικών ανισορροπιών της οικονομίας της, τη διατήρηση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας και την αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων όμως, η Ελλάδα έπρεπε να εφαρμόσει σκληρές περικοπές στον κρατικό προϋπολογισμό και να υποστεί ευρείες δομικές μεταρρυθμίσεις για να επαναφέρει την ισορροπία στην οικονομία της, κάνοντας χρήση, σύμφωνα με το Μνημόνιο, «όλων των διαθέσιμων δημοσιονομικών, χρηματοπιστωτικών και δομικών πολιτικών». (IMF, Greece: Second Review under the Stand-By Arrangement, 2010)

Όσον αφορά την πραγματική οικονομία, η κρίση ήταν τόσο βαθιά που τα ελληνικά νοικοκυριά είδαν το βιοτικό τους επίπεδο να καταβαραθρώνεται. Όπως παρουσιάζεται στον δείκτη εξαθλίωσης του παρακάτω πίνακα, η χώρα εισήλθε σε πλήρη ύφεση (5,7% μέση ετήσια μείωση του ΑΕΠ), ενώ το μέγεθος της οικονομίας συρρικνώθηκε μέχρι το 2014 σχεδόν κατά 25% σε πραγματικούς όρους, εν συγκρίσει με το 2007. Καθώς η ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες μειώθηκε, πολλές επιχειρήσεις

χρεοκόπησαν, ενώ οι περισσότερες από όσες κατάφεραν να επιβιώσουν κατέφυγαν σε απολύσεις. Ως αποτέλεσμα, η ανεργία αυξήθηκε περισσότερο από δέκα εκατοστιαίες μονάδες, ενώ το 31% των εργαζομένων χαρακτηρίζαν το εργασιακό τους περιβάλλον ως κακό, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο του μέσου όρου. Η ανεργία των νέων ξεπέρασε το 60%. Έπληξε δυσανάλογα τις νέες γυναίκες (σχεδόν 50% ήταν άνεργες έως το τέλος του 2012), αλλά και η κατάσταση όσον αφορά τους νέους άνδρες δεν ήταν καλύτερη, καθώς και εκεί η ανεργία ξεπέρασε το 20%, αυξάνοντας έτσι σημαντικά το ποσοστό της φτώχειας ανάμεσα στους κύριους φορείς οικογενειακού εισοδήματος. (Παππάς, 2015) Το 2011 η Ελλάδα κατέγραφε μια σωρευτική μείωση στο πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών της τάξης του 23%, την πιο απότομη μεταξύ όλων των ευρωπαϊκών κρατών, ενώ οι εισοδηματικές ανισότητες (προ φόρων και μεταβιβάσεων) αυξήθηκαν κατά 2%, πολύ πάνω από τον μέσο όρο του 1,2% στον ΟΟΣΑ. (OECD, 2013)

Τα πράγματα έγιναν ακόμη χειρότερα όταν τον Φεβρουάριο του 2012, η Τρόικα έπεισε την ελληνική κυβέρνηση να εφαρμόσει την τακτική της εσωτερικής υποτίμησης, γεγονός που οδήγησε σε μείωση τους ελάχιστου μισθού κατά 22% σε ονομαστικούς όρους. (Matsaganis, 2013) Συγχρόνως, ο τραπεζικός δανεισμός στον ιδιωτικό τομέα μειώθηκε κατά τα δύο τρίτα μεταξύ 2009 και 2013, πράγμα που με τη σειρά του οδήγησε στην κατάρρευση της επιχειρηματικής εμπιστοσύνης και της αισιοδοξίας για την οικονομία από ένα υγιές 118,7 το 2000 στο ιστορικό χαμηλό του 74,4 το 2009, όπου και έκτοτε παρέμεινε με ελαφρές διακυμάνσεις. Οι ταξινομήσεις νέων αυτοκινήτων έπεσαν στο ιστορικό χαμηλό των 3.373 αυτοκινήτων τον Αύγουστο του 2013. Η οικοδομική δραστηριότητα σχεδόν έπαυσε ολοκληρωτικά. Οι κρατικές δαπάνες για κοινωνικές υπηρεσίες, όπως η υγεία και η παιδεία, μειώθηκαν από το ιστορικό υψηλό των 11.137 εκατομμυρίων ευρώ τον Νοέμβριο του 2009 στο ιστορικό χαμηλό των 7.404 εκατομμυρίων ευρώ τον Φεβρουάριο του 2013. (Παππάς, 2015)

Αναπόφευκτα, όλες αυτές οι εξελίξεις είχαν τεράστιο αρνητικό αντίκτυπο στο ποσοστό ικανοποίησης των Ελλήνων από τη ζωή τους. Μεταξύ 2007 και 2011, το ποσοστό όσων δήλωναν ικανοποιημένοι συρρικνώθηκε από 59% σε 34%, η χαμηλότερη επίδοση στις χώρες του ΟΟΣΑ. Την ίδια περίοδο, η εμπιστοσύνη του λαού στους θεσμούς και στον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας έπεσε από το ήδη χαμηλό 38% στο ανατριχιαστικό 13%. Και όμως, αντίθετα με ό, τι συνέβη σε άλλες

κοινωνίες χτυπημένες από την κρίση, καμία νέα σημαντική μορφή αλληλεγγύης και συμμετοχής δεν ξεπήδησε μέσα από την ελληνική κοινωνία.

Επιπλέον, η καθίζηση του οικογενειακού εισοδήματος σε συνδυασμό με την παράλληλη αύξηση των φορολογικών υποχρεώσεων επέφερε πολύ σοβαρή μείωση του επιπέδου διαβίωσης των πολιτών (71%). Ένα μεγάλο ποσοστό της κοινωνίας αδυνατούσε πλέον ακόμα και να αποπληρώσει τους καθημερινούς του λογαριασμούς (57%) και το ποσοστό όσων θεωρούσαν ότι «υποφέρουν» αυξήθηκε από 7% το 2007 στο θηριώδες 25%- το υψηλότερο στην Ευρώπη. Η απαισιοδοξία των ανθρώπων ανέβηκε σε νέα ύψη, καθώς τώρα πάνω από τέσσερις στους δέκα (42%) ανέμεναν επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσής τους στο μέλλον. (Παππάς, 2015)

	Δεκαετία του 2000	Μετά το 2010
Ετήσιος ρυθμός αύξησης ΑΕΠ (%)	4,1 (2000-2007)	-5,7 (2010-2013)
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ (\$)	23.431 (2007)	18.578 (2012)
Μέση εισοδηματική αύξηση (%)	23 (2000-2009)	-26 (2009-2013)
Ανεργία (%)	7,3 (2008)	26,5 (2012)
Ανεργία νέων (%)	22,5 (2008)	58 (2012)
Ανεργία ανδρών (%)	3,1 (2008)	>20 (2012)
Κρατικές δαπάνες (εκατ.€)	11.137 (11/2009)	7.404 (02/213)
Τραπεζικός δανεισμός (εκατ. €)	36.420 (2009)	16.216 (2013)
Επιχειρηματική εμπιστοσύνη	118,7 (2000)	83 (2012)
Ταξινομήσεις αυτοκινήτων	33.583 (01/2008)	3.373 (08/2013)
Εμπιστοσύνη στους θεσμούς (%)	38 (2007)	13 (2011)
Ικανοποίηση από τη ζωή (%)	59 (2007)	34 (2011)

Πηγές : Βάση δεδομένων της Eurostat, Matsaganis (2013), Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (2012), Τράπεζα της Ελλάδος, Ένωση Ευρωπαϊκών Αυτοκινητοβιομηχανιών

Σύμφωνα με έρευνα του Ινστιτούτου Gallup σε 148 χώρες το 2011, οι Έλληνες ήσαν οι πιο απαισιόδοξοι πολίτες παγκοσμίως σε σχέση με τις μελλοντικές τους προοπτικές. (Flade, 2013) Επιπλέον, αντίθετα με πολλούς άλλου ευρωπαϊκούς λαούς, η πεποίθηση των Ελλήνων ότι η σκληρή δουλειά μπορεί να αποφέρει καρπούς είχε κλονιστεί τόσο λόγω των ζοφερών εργασιακών προοπτικών όσο και του αισθήματος έλλειψης αξιοκρατίας. Καθώς λοιπόν η οικονομία συρρικνωνόταν και η ανεργία άξανε, η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση βυθίστηκε σε μόλις 13% το 2012 και η εμπιστοσύνη στην πολιτική ηγεσία έπεσε στο 15%.

Οι παραπάνω περικοπές στα εισοδήματα των νοικοκυριών και η γενικότερη ζοφερή οικονομική κατάσταση, αλλά κυρίως το αίσθημα απόγνωσης που διακατείχε την πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών εκείνη την περίοδο, θα πρέπει να εξεταστούν συνδυαστικά με τα στοιχεία που αφορούν τη διαφθορά. Ο ίδιος ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός είχε αναφερθεί στο φαινόμενο και το πόσο σημαντικό πρόβλημα ήταν για την ελληνική κοινωνία, παραδεχόμενος ανοιχτά στους εταίρους του, σε μία σύνοδο κορυφής της ΕΕ στις αρχές Δεκεμβρίου του 2009, ότι «το βασικό πρόβλημα είναι η συστημική διαφθορά». (Barber & Hope, 2009) Επιπλέον, ο Δείκτης Διαφάνειας για το 2010 έφερνε την Ελλάδα στην κορυφή της διαφθοράς Πανευρωπαϊκά και στην 78^η θέση παγκοσμίως, στην ίδια δηλαδή θέση με χώρες όπως η Κολομβία, το Λεσότο, η Σερβία και η Κίνα. (Παππάς, 2015)

Όσον αφορά την πρόσληψη του φαινομένου της διαφθοράς από τους πολίτες, η Ελλάδα βρισκόταν στην κορυφή των κρατών που οι πολίτες τους πίστευαν πως η διαφθορά έχει διαποτίσει την κυβέρνηση, με ένα παρά πολύ υψηλό ποσοστό (92%) να πιστεύει πως η διαφθορά έχει διαβρώσει τους κυβερνητικούς θεσμούς.

4.2 Η άνοδος του Ευρωσκεπτικισμού

Βλέπουμε λοιπόν ότι σε οικονομικό επίπεδο το μείγμα οικονομικής κρίσης και διαφθοράς είχε διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του λαϊκισμού. Όσον αφορά όμως το ιδεολογικό επίπεδο, η μεγαλύτερη αλλαγή που

συντελέστηκε εκείνη την εποχή αφορά την μεταβολή της αντίληψης των Ελλήνων πολιτών σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η άνοδος του Ευρωσκεπτικισμού και η πτώση της θετικής γνώμης προς την Ευρωπαϊκή ενοποίηση, κατά την περίοδο εκείνη, είναι διάχυτη και μάλιστα είναι η πρώτη φορά που παρατηρείται στην ελληνική κοινωνία.

Τι είναι όμως ο Ευρωσκεπτικισμός και πόσο σημαντικός είναι για τα πολιτικά πράγματα όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης; Με τον όρο Ευρωσκεπτικισμός λοιπόν αποδίδεται η ιδεολογία της αμφιβολίας προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, τους θεσμούς της και την εν γένει λειτουργία της. Υπάρχουν διαφορετικά είδη ευρωσκεπτικιστών με κυριότερες διαφοροποιήσεις σε εκείνους που διαφωνούν με την περαιτέρω επέκτασή της, άλλους που διαφωνούν με την παρούσα μορφή της και εκείνους που είναι υπέρ της ολοκληρωτικής διάλυσης της.

Ο όρος «Ευρωσκεπτικισμός» είναι ιδιαίτερα δημοφιλής πλέον και χρησιμοποιείται συχνά καλύπτοντας ένα μεγάλο φάσμα της αντιπαράθεσης που δημιουργεί η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ο όρος περιέγραφε αρχικά την αντίδραση της Βρετανικής πολιτικής απέναντι στην προσπάθεια δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού, υπερεθνικού οργανισμού πολιτικής και οικονομικής ένωσης (Harmsen & Spiering, 2004) ή το φαινόμενο εσωκομματικής αντίθεσης, ιδιαίτερα στο κόμμα των Συντηρητικών. (Flood, 2002)

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 αρχίζει να γίνεται συστηματική η χρήση του όρου στην πολιτική δημοσιογραφία καθώς και η εμφάνιση του στο λεξικό της Οξφόρδης. Ως Ευρωσκεπτικιστής περιγράφεται «κάποιος, ο οποίος δεν είναι ενθουσιώδης με την προοπτική αύξησης της δύναμης της Ε.Ε.». Στην πραγματικότητα όμως ο όρος ενέχει, όσον αφορά την βρετανική πολιτική, πιο «σκληρό» περιεχόμενο, καθώς οι οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες δημιούργησαν μια πιο άκαμπτη στάση της Μεγάλης Βρετανίας απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. (Harmsen & Spiering, 2004)

Η πρώτη αναφορά της λέξης «Ευρωσκεπτικισμός» για άλλες χώρες, σύμφωνα πάλι με το λεξικό της Οξφόρδης, εντοπίζεται σε άρθρο του Economist το 1992, σε ένα άρθρο για την δυσaréσκεια των Γερμανών πολιτών, σχετικά με την οδηγία συμμόρφωσης των γερμανικών προϊόντων μύρας με τους κανόνες της κοινής αγοράς. (Hooghe & Marks, 2007)

4.2.1 Σκληρός vs Ήπιος Ευρωσκεπτικισμός.

Ο Taggart στην προσπάθεια του να δομήσει τον όρο του Ευρωσκεπτικισμού, διακρίνει τρεις διαφορετικές στάσεις απέναντι στην Ε.Ε. Αρχικά διακρίνεται η θέση ενάντια στην διαδικασία της ενοποίησης, την οποία εκφράζουν όσοι είναι δομικά αντίθετοι στην Ε.Ε. Δεύτερον, διακρίνεται η στάση εκείνων που δεν είναι μεν δομικά αντίθετοι στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά αντιλαμβάνονται την Ε.Ε. ως μια λανθασμένη μορφή ενοποίησης των ευρωπαϊκών κρατών, λόγω του γεγονότος ότι δεν αποκλείεται κανένα ευρωπαϊκό κράτος από την συμμετοχή στον οργανισμό, πιέζοντας προς την ενοποίηση ανομοιογενών στοιχείων. Τρίτον, αναγνωρίζει την θέση εκείνων που δεν είναι δομικά αντίθετοι στην Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, αλλά είναι σκεπτικοί απέναντι στην καταλληλότητα της Ε.Ε. ως μέσο επίτευξης της ενοποίησης αυτής, λόγω του ότι αποκλείει διάφορα σύνολα. (Taggart, *A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems*, 1998)

Κατά τον Taggart ο σκεπτικισμός ως έννοια περιγράφει την κατάσταση μερικής ή ολικής αμφισβήτησης απέναντι σε μια κατάσταση. Στην περίπτωση που μελετάμε, το πλαίσιο είναι η ευρωπαϊκή ενοποίηση, συνεπώς ο ευρωσκεπτικισμός αναφέρεται στην «εν μέρη ή επί του συνόλου αμφισβήτηση των πολιτικών και των θεσμικών οργάνων που προκύπτουν από την ενοποίηση, ως απόρροια της εξέλιξης της Ε.Ε.». Ο όρος Ευρωσκεπτικισμός εκφράζει τόσο την ιδέα της πιθανής ή υπό όρους αντίθεσης, όσο και εκείνης της πλήρους και χωρίς όρους αντίθεσης στην διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, περιλαμβάνει δηλαδή ένα ευρύ φάσμα στάσεων απέναντι στην Ε.Ε.. (Taggart, 1998, σ. 366) Οι δύο αυτές στάσεις, παρόλο που αμφότερες δηλώνουν αντίθεση είναι διαφορετικές και το γεγονός αυτό δεν πρέπει να παραβλέπεται επειδή συμπεριλαμβάνονται στην ίδια κατηγορία. Η ουσιαστική διαφορά συμπυκνώνεται στο ότι «όλοι οι αντίπαλοι της Ε.Ε. είναι τουλάχιστον σκεπτικιστές, αλλά δεν είναι όλοι οι σκεπτικιστές αντίπαλοι». (Taggart, 1998, σ. 366)

Σε μια από τις πρώτες προσπάθειες κατηγοριοποίησης ο Taggart (Taggart 1998:368) υποστήριξε ότι τα ευρωσκεπτικιστικά κόμματα χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες :

- Τα μονοθεματικά κόμματα, τα κόμματα δηλαδή εκείνα ή τις συμμαχίες που ο λόγος ύπαρξης τους είναι να δηλώνουν αντίθεση απέναντι στην Ε.Ε., με κύριο ρόλο τους, την κινητοποίηση των ψηφοφόρων σχετικά με τα ευρωπαϊκά ζητήματα.

- Τα κόμματα διαμαρτυρίας με ευρωσκεπτικιστική στάση, κόμματα που θεωρούν ότι βρίσκονται εκτός του πλαισίου των καθιερωμένων-κυβερνητικών κομμάτων.
- Τα καθιερωμένα κόμματα με ευρωσκεπτικιστική στάση, εκείνα που όντας καθιερωμένα, υιοθετούν τον ευρωσκεπτικιστικό λόγο για να διαφοροποιηθούν από το κατεστημένο.
- Οι ευρωσκεπτικιστικές φράξεις, ένα σημαντικό μέρος ενός κόμματος που υποστηρίζει την Ε.Ε. διαφοροποιείται από την κομματική γραμμή εκφράζοντας ευρωσκεπτικιστικές τάσεις. (Taggart, 1998, σ. 368)

Ο ίδιος υποστηρίζει μέσα από αυτή την προσπάθεια χαρτογράφησης του Ευρωσκεπτικισμού στα κομματικά συστήματα βάσει της ιδεολογίας τους, ότι η ταξινόμηση των κομμάτων στις κομματικές τους οικογένειες δεν μας επιτρέπει αυτόματα και την κατηγοριοποίηση τους στο φάσμα του Ευρωσκεπτικισμού. «Η ιδεολογία πολύ απλά δεν προβλέπει τον Ευρωσκεπτικισμό». (Taggart, 1998, σ. 377)

Παρόλα αυτά μπορεί όπως είναι λογικό, η ιδεολογία να αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο και μια αφετηρία, καθώς η εκάστοτε ιδεολογία παρουσιάζει μια προδιάθεση απέναντι στον Ευρωσκεπτικισμό για το κόμμα που την υιοθετεί. Για τον λόγο αυτό «διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις μπορούν να οδηγήσουν σε αντίθεση (απέναντι στην Ε.Ε.), για εντελώς διαφορετικούς και αντίθετους λόγους». (Taggart, 1998, σ. 378)

Σε μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση του όρου «Ευρωσκεπτικισμός», οι Szczerbiak και Taggart διαχώρισαν το φαινόμενο σε «ήπιο» Ευρωσκεπτικισμό και «σκληρό» Ευρωσκεπτικισμό. «Σκληρό Ευρωσκεπτικισμό έχουμε όταν υπάρχει δομική αντίθεση απέναντι στην ΕΕ και την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Για τον λόγο αυτό παρατηρείται σε κόμματα που πιστεύουν ότι οι χώρες τους πρέπει να αποχωρήσουν από την ιδιότητα του μέλους ή των οποίων οι πολιτικές απέναντι στην ΕΕ είναι συνυφασμένες με την αντίθεση σε όλο το ευρωπαϊκό οικοδόμημα της ενοποίησης, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό». «Ηπιο Ευρωσκεπτικισμό έχουμε όταν δεν υπάρχει δομική αντίθεση στην Ευρωπαϊκή Ενοποίηση ή την ιδιότητα μέλους, αλλά όταν ο προβληματισμός σχετικά με ένα ή περισσότερα πεδία πολιτικής, οδηγούν στην έκφραση υπό όρους αντίθεσης στην ΕΕ, ή όπου υπάρχει η αίσθηση ότι το «εθνικό συμφέρον» είναι αυτή την

συγκεκριμένη χρονική στιγμή αντίθετο με την πορεία της ΕΕ». (Szczerbiak & Taggart, 2001, p. 10)

Στην πρώτη περίπτωση έχουμε μια de facto αντίθεση απέναντι στην ΕΕ, ενώ στην δεύτερη εντάσσονται οι σκεπτικιστές που υπό μια έννοια προσπαθούν να διατηρήσουν το status quo, ενώ παράλληλα αντιτίθενται σε οποιαδήποτε διεύρυνση της ενοποιητικής διαδικασίας. Σε μια άλλη ανάλυση των ιδίων (Szczerbiak & Taggart, 2000) σχετικά με την συμπεριφορά των κομμάτων στο κομματικό τους σύστημα και την θέση τους σχετικά με τον Ευρωσκεπτικισμό, συμπληρώνονται δύο ακόμη στοιχεία:

Πρώτον ο Ευρωσκεπτικισμός εκφράζεται από τους εκπροσώπους διαφορετικών ιδεολογιών. Αποτελεί εργαλείο των κομμάτων, ανεξαρτήτου ιδεολογικής τοποθέτησης, δεδομένου ότι το σύνολο των πολιτικών που προωθεί η ευρωπαϊκή ενοποίηση πυροδοτεί αντιδράσεις σε όλες τις κομματικές οικογένειες. Επίσης, η αντίθεση των κομμάτων απέναντι στην Ε.Ε. φαίνεται να συνδέεται με τον ρόλο του εκάστοτε κόμματος μέσα στο κομματικό του σύστημα και στα οφέλη που μπορεί να αποκομίσει υιοθετώντας μια ευρωσκεπτικιστική τάση. Συνεπώς η στάση ενός κόμματος είναι άμεσα συνυφασμένη με τη θέση του κόμματος, δηλαδή αν αυτό βρίσκεται στον πυρήνα ή την περιφέρεια του κομματικού συστήματος. (Szczerbiak & Taggart, 2000, σ. 5)

Δεύτερον ο ευρωσκεπτικισμός επηρεάζει την συμπεριφορά των κομμάτων και κατά επέκταση την λειτουργία των κομματικών συστημάτων. Η συμπεριφορά αυτή συνοψίζεται σε επτά χαρακτηριστικά που έχουν ευρεία εφαρμογή στα επι μέρους πολιτικά συστήματα των κρατών-μελών και αποτελούν έναν οδηγό της συμπεριφοράς των κομμάτων ως προς τον Ευρωσκεπτικισμό, ανάλογα με την θέση τους μέσα στο σύστημα. Πιο συγκεκριμένα:

- Τα κόμματα που είναι πιθανό να υιοθετήσουν σκληρή ευρωσκεπτικιστική τάση είναι μόνο τα κόμματα διαμαρτυρίας και οι φράξιες καθιερωμένων κομμάτων.
- Τα κόμματα διαμαρτυρίας προκειμένου να διαφοροποιηθούν από το κυρίαρχο πολιτικό ρεύμα υιοθετούν πιο σκληρή ευρωσκεπτικιστική στάση.
- Τα περισσότερα κόμματα κλίνουν προς τον Ευρωσκεπτικισμό (σε κάποιο βαθμό) και συνήθως προς τον σκληρό.

- Ως επακόλουθο αυτού τα κυρίαρχα κόμματα που απειλούνται με περιθωριοποίηση εντός του κομματικού συστήματος, είναι πιο πιθανό να αποφύγουν την υιοθέτηση του σκληρού Ευρωσκεπτικισμού.
- Τα κυρίαρχα κόμματα όμως ενδέχεται να χρησιμοποιούν ήπια ευρωσκεπτικιστική ρητορική για να διατηρήσουν ή να προωθήσουν την θέση τους μέσα στο εσωτερικό του κομματικού συστήματος.
- Τα κόμματα διαμαρτυρίας των οποίων η δυναμική τα οδηγεί προς την καθιέρωση είναι πιθανόν να αντικαταστήσουν την σκληρή ευρωσκεπτικιστική τους ρητορική με μια πιο ήπια.
- Τέλος το επίπεδο εκλογικής απήχησης για τα κόμματα του σκληρού Ευρωσκεπτικισμού δείχνει να είναι χαμηλότερο από την ζήτηση του διευρυμένου μαζικού Ευρωσκεπτικισμού. (Szczerbiak & Taggart, 2000, σ. 7)

4.2.2 Διάχυτη και συγκεκριμένη υποστήριξη προς την ΕΕ

Αντίθετα, οι Mudde και Kopecky επέλεξαν να κατηγοριοποιήσουν την υποστήριξη και όχι τον σκεπτικισμό απέναντι στην Ε.Ε. την οποία διαχώρισαν σε «διάχυτη» (diffuse) και «συγκεκριμένη» (specific). Η «διάχυτη» αναφέρεται στην υποστήριξη των γενικών αρχών της Ε.Ε., οι οποίες αποτελούν την βάση του εγχειρήματος, ενώ η «συγκεκριμένη» αναφέρεται στην γενική πρακτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης, δηλαδή της Ε.Ε. και του τρόπου εξέλιξης της. (Mudde & Kopecký, 2002)

Ο διαχωρισμός αυτός στο πρώτο σκέλος ξεχωρίζει τις κατηγορίες των Europhiles (είναι είτε οπαδοί του φεντεραλισμού, είτε αυτοί που είναι φιλικόι προς την ΕΕ από πολιτική και οικονομική σκοπιμότητα) και τους Europhobes (σοσιαλιστές και εθνικιστές που αντιτίθενται στην Ε.Ε. για διαφορετικούς ιδεολογικούς λόγους), ενώ στο δεύτερο σκέλος χωρίζονται οι EU-optimists (αυτοί που επικροτούν την πορεία της ΕΕ ακόμα και αν αντιμετωπίζουν κριτικά κάποια κεντρική πολιτική) από τους EU-pessimists (είναι αρνητικοί στην έκβαση και την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αλλά όχι στην ιδιότητα του κράτους- μέλους). Από τις κατηγορίες αυτές προκύπτει το 18 διάγραμμα 1 που παρουσιάζεται παρακάτω, το οποίο και διευρύνει τις τυπολογίες σε έναν άξονα υποστήριξης της Ε.Ε.- Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Το

σχήμα αυτό αποτελεί ένα προτεινόμενο ερευνητικό εργαλείο, για μια πιο αντιπροσωπευτική ταξινόμηση των κομμάτων ως προς την στάση τους απέναντι στην Ε.Ε. και την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και τον «βαθμό» Ευρωσκεπτικισμού τους. Δίνεται έμφαση στην στόχευση του σκεπτικισμού τους, δηλαδή αν προσανατολίζεται προς την υπάρχουσα κατάσταση ή προς τις θεμελιώδεις αρχές και το συνολικό εγχείρημα της Ε.Ε.

		<i>Europhile</i>	<i>Europhobe</i>
S u p p o r t f o r E U	<i>EU-optimist</i>	Euroenthusiasts	Europragmatists
	<i>EU-pessimist</i>	Eurosceptics	Eurorejects

Σχήμα 1 : (Mudde & Kopecký, 2002, p. 303)

Η ανάλυση του σχήματος 1 μας οδηγεί στο δεύτερο σκέλος της κριτικής το οποίο περιστρέφεται γύρω από ένα βασικό ερώτημα. Είναι τελικά ο Ευρωσκεπτικισμός απόρροια της ιδεολογίας ενός κόμματος ή αποτελεί στρατηγική επιλογή για την αύξηση της εκλογικής του επιρροής; Οι Taggart και Szczerbiak υποστηρίζουν ότι η στρατηγική των κομμάτων είναι ο παράγοντας που τα ωθεί να κάνουν αυτή την επιλογή, (Szczerbiak & Taggart, Contemporary Euroscepticism in the party systems of the European Union candidate states of Central and Eastern Europe, 2001) όμως οι Mudde & Kopecky αντιπαραβάλλουν ότι η ιδεολογία είναι πιο σημαντική στην διαδικασία υιοθέτησης-υποστήριξης πολιτικών, σχετικά με την Ε.Ε. από ένα κόμμα. «Η πολυσύνθετη αλληλοσυσχέτιση μεταξύ ιδεολογίας και στρατηγικής είναι άμεσα συναφής με την πολυεπίπεδη φύση του Ευρωσκεπτικισμού». (Mudde & Kopecký,

2002, σ. 318) Η ιδεολογία αποτελεί στοιχείο κεντρικής σημασίας στην ανάλυση του Ευρωσκεπτικισμού, διότι η λειτουργία της Ε.Ε. και η πολυεπίπεδη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης αναδεικνύει περίπλοκα ιδεολογικά ζητήματα. (Flood, 2002)

4.2.3 Ο ευρωσκεπτικισμός στην Ελλάδα

Ιστορικά η Ελλάδα κάθε άλλο παρά κοιτίδα του ευρωσκεπτικισμού θα μπορούσε να θεωρηθεί. Παρά την επικράτηση σε πολλές περιπτώσεις του λαϊκισμού, και την εκφορά ενός αντιευρωπαϊκού λόγου από το ΠΑΣΟΚ κατά τα πρώτα χρόνια δραστηριοποίησης του κινήματος, τα ποσοστά των Ελλήνων που δεν συμφωνούσαν με την ένταξη και την παραμονή της χώρας αρχικά στην ΕΟΚ και κατόπιν στην ΕΕ ήταν παραδοσιακά πολύ χαμηλά.

Από το 1988 και έπειτα, που διαθέτουμε ακριβή στοιχεία, το ποσοστό των Ελλήνων πολιτών που θεωρούσαν τη συμμετοχή της χώρας στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα και στην προσπάθεια για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως κάτι αρνητικό δεν υπερέβη ποτέ το 10%. Το γεγονός αυτό έκανε τους ερευνητές να θεωρήσουν τον εν Ελλάδι ευρωσκεπτικισμό ως ένα περιθωριακό φαινόμενο, που αφορούσε μόνο ένα πολύ μικρό κομμάτι της κοινωνίας. Αντανάκλαση αυτής της κατάστασης υπήρξε και στο πολιτικό σύστημα, καθώς ο ευρωσκεπτικισμός εντοπίζεται μόνο στα άκρα για όλη την μεταπολιτευτική περίοδο, μέχρι την έναρξη της οικονομικής κρίσης. (Βέρνυ Σ. , 2015)

Η εικόνα όμως μεταβλήθηκε με το ξεκίνημα της κρίσης. Συγκεκριμένα, το ρεύμα άλλαξε έντονα στο εξάμηνο ανάμεσα στο Φθινόπωρο του 2009 και την Άνοιξη του 2010. Καταγράφεται λοιπόν έλλειψη εμπιστοσύνης της ελληνικής κοινής γνώμης προς την Ευρώπη μέχρι και 80%, πράγμα που βρίσκεται με μεγάλη διαφορά πάνω από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Την ίδια περίοδο καταγράφεται επίσης έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς της ΕΕ, σε κάποιες περιπτώσεις μέχρι και πάνω από 70%. (Ευρωβαρόμετρο, 2010)

Επιπλέον, πολύ χαμηλή ήταν και η συναισθηματική ταύτιση των Ελλήνων με την Ε.Ε., καθώς το 70% απαντούσε πως δεν αισθανόταν ιδιαίτερα συνδεδεμένο με την ΕΕ, εκ του οποίου ποσοστού μία μεγάλη μερίδα απαντούσε ότι δεν αισθανόταν καθόλου συνδεδεμένο με την ευρωπαϊκή ιδέα. (Βέρνυ Σ. , 2015)

Το πώς οι πεποιθήσεις αυτές εκφράστηκαν στην κάλπη είναι πλέον γνωστό. Οι εκλογές του Μαΐου του 2012 αποτέλεσαν έναν «εκλογικό σεισμό» (Terperoglou & Tsatsanis, 2014) στα χρονικά της μεταπολιτευτικής ελληνικής πολιτικής, καθώς την επαύριον των εκλογών σε μια επτακομματική βουλή το ΠΑΣΟΚ θα δει τα ποσοστά του να σημειώνουν δραματική πτώση 30 μονάδων φτάνοντας στο 14%. Η επιλογή της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να καταφύγει στους μηχανισμούς στήριξης αλλά και οι διαπραγματευτικές του επιλογές, είχαν σαν αποτέλεσμα την πτώση του δικομματισμού, που για δεκαετίες κυριαρχούσε στην Ελλάδα.

Πρωτική ήταν και η πορεία της Ν.Δ. (- 15%), ενώ ο τρίτος κυβερνητικός εταίρος το ΛΑΟΣ δεν θα καταφέρει να φτάσει το 3% μένοντας εκτός κοινοβουλίου. Αντίθετα ο ΣΥΡΙΖΑ, ένα ριζοσπαστικό αριστερό κόμμα του 4,6% αναδείχθηκε στο μεγάλο κερδισμένο των εκλογών φτάνοντας στο 16,8%, ποσοστό που τον καθιστούσε σημαντικό δρώντα του πολιτικού συστήματος. Ο ΣΥΡΙΖΑ μετατράπηκε σε αποδέκτη της αγανάκτησης και της απογοήτευσης του κόσμου απέναντι στα δύο μεγάλα κόμματα, λόγω των πολιτικών τους επιλογών επί δεκαετίες αλλά και της ανικανότητας τους να διαχειριστούν την κακή οικονομική κατάσταση της χώρας. Η έντονη κριτική του απέναντι στις πολιτικές λιτότητας αλλά και η σκληρή στάση του προς την Ε.Ε. με έντονα στοιχεία Ευρωσκεπτικισμού στον πολιτικό του λόγο, του εξασφάλισαν τεράστια εκλογικά οφέλη.

Ο Γ. Παπανδρέου εξωθήθηκε σε παραίτηση λόγω των πιέσεων από τους ευρωπαίους ηγέτες αλλά και των εσωτερικών αναταραχών που μαίνονταν στην χώρα. Πρόγραμμα αναδιάρθρωσης κρατικού χρέους με την συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα. Σύμφωνα με τους Τεπερογλου και Τσατσάνη, ένα από τους λόγους πτώσης του δικομματισμού εκτός της προφανής αδυναμίας τους στην οικονομική διαχείριση που οδήγησε την χώρα στα πρόθυρα της χρεοκοπίας, ήταν και η αδυναμία τους διασφαλίσουν την λειτουργία του πελατειακού κράτους που είχαν δημιουργήσει. (Terperoglou & Tsatsanis, 2014, p. 226)

Λόγω της αδυναμίας ανάδειξης κυβέρνησης θα οριστούν επαναληπτικές εκλογές στις 17 Ιουνίου του ίδιο έτους, που θα οδηγήσουν στο σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ Νέας Δημοκρατίας, ΠΑ.ΣΟ.Κ και Δημοκρατικής Αριστεράς(ΔΗΜ.ΑΡ.). Ο ΣΥΡΙΖΑ αυξάνοντας εκ νέου τα ποσοστά του, θα αποκτήσει μια νέα δυναμική, συγκεντρώνοντας 26% (-3% από ΝΔ) που θα του

προσφέρει την καθιέρωση του στο πολιτικό σύστημα της χώρας αλλά και θα τον καταστήσει τον βασικό πόλο αντιπολίτευσης.

Οι εκλογές του Μαΐου του 2012 έχουν ακόμα μια ιδιαιτερότητα, την ανάδειξη νέων ευρωσκεπτικιστικών κομμάτων στο Ελληνικό κοινοβούλιο. Η πολιτική και οικονομική κρίση των τελευταίων ετών οδήγησε σε αστάθεια αλλά και σε ένα γενικότερο κλίμα αβεβαιότητας τους πολίτες, οι οποίοι καταφύγαν μαζικά προς τα κόμματα που βρισκόντουσαν στο περιθώριο του κομματικού συστήματος. Αποτέλεσμα της τάσης αυτής εκτός από την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ ήταν και η είσοδος στο κοινοβούλιο του ακροδεξιού νεοναζιστικού κόμματος «Λαϊκός Σύνδεσμος-Χρυσή Αυγή», του πρωτοεμφανιζόμενου σε εκλογές συντηρητικού δεξιού κόμματος των «Ανεξαρτήτων Ελλήνων» αλλά και του κεντροαριστερού κόμματος «Δημοκρατική Αριστερά». Τα τρία αυτά κόμματα καταφέραν να διατηρήσουν τα ποσοστά τους και συνεπώς την θέση τους στο κοινοβούλιο και στις επαναληπτικές εκλογές του Ιουνίου.

Είναι φανερό λοιπόν ότι η οικονομική κρίση σηματοδότησε ρηζικέλευθες πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, με το κομματικό σύστημα να αλλάζει άρδην. Πιο συγκεκριμένα: «Από το 2009 η Ελλάδα εισήλθε σε μια φάση τριγωνικής πόλωσης σημαδεμένης από κεντρώες φιλοευρωπαϊκές δυνάμεις (εκπροσωπούμενες από τα παλιά μεγάλα κόμματα), δυνάμεις ενάντια στην λιτότητα στα αριστερά και ξενοφοβικές δυνάμεις ενάντια στις πολιτικές διάσωσης από τα δεξιά». (Terperoglou & Tsatsanis, 2014, p. 238)

Στη σύντομη θητεία της που διήρκεσε περίπου δυόμιση χρόνια, η κυβέρνηση Σαμαρά προχώρησε σε δύο ανασχηματισμούς. Το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς θα ψηφιστεί χωρίς την συμμετοχή της ΔΗΜ.ΑΡ. το «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016» από το οποίο προέκυπτε μια εκτεταμένη λίστα νέων μέτρων λιτότητας. Ο ΣΥΡΙΖΑ, ως κόμμα της αντιπολίτευσης επένδυσε σε μια λαϊκίστικη αντιμνημονιακή ρητορεία εκμεταλλευόμενος την αυξανόμενη λαϊκή δυσαρέσκεια. Από το 2010 η ελληνική κοινωνία είχε αλλάξει πρόσωπο, με την ανεργία να φτάνει πρωτοφανή ποσοστά και τις πολιτικές λιτότητας να έχουν πλήξει σοβαρά τα μεσαία και χαμηλά στρώματα. Οι Ευρωεκλογές του 2014 όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη έτσι και στην Ελλάδα δημιούργησαν νέα δυναμική στα ευρωσκεπτικιστικά κόμματα. Ο ΣΥΡΙΖΑ θα κερδίσει τις Ευρωεκλογές, η Χρυσή Αυγή θα καθιερωθεί ως τρίτο

κόμμα αγγίζοντας το 9,39% και η Ν.Δ. θα υποστεί τις συνέπειες της εφαρμογής των νέων μέτρων λιτότητας.

Οι Ευρωεκλογές του 2014 σκιαγράφησαν τις μελλοντικές εξελίξεις καθώς σε λίγους μήνες λόγω αδυναμίας εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας από τον κυβερνητικό συνασπισμό, η χώρα θα οδηγηθεί σε νέες εκλογές τον Ιανουάριο του 2015, στις οποίες θα επικρατήσει ο ΣΥΡΙΖΑ με ποσοστό 35,46% έναντι 28,09% για την ΝΔ. Διακηρύσσοντας την έξοδο από τα μνημόνια και τον τερματισμό της πολιτικής λιτότητας ο νέος κυβερνητικός συνασπισμός που προέκυψε μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΑΝΕΛ θα διαπραγματευτεί τους επόμενους μήνες τους όρους της νέας δανειακής σύμβασης. Όταν οι προσπάθειες σύγκλισης κυβέρνησης και ευρωπαϊών εταίρων θα αποβούν άκαρπες ο πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας θα προκηρύξει δημοψήφισμα, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 5 Ιουλίου.

Παρά την εμφατική επικράτηση του «Όχι» με ποσοστό 61,31%, η κυβέρνηση -με την στήριξη όλων των κομμάτων πλην Χρυσής Αυγής και Κ.Κ.Ε. και ορισμένων βουλευτών του ΣΥΡΙΖΑ- θα προχωρήσει σε ψήφιση της Τρίτης Δανειακής Σύμβασης στις 14 Αυγούστου. Μετά την ψήφιση θα προκηρυχθούν πρόωρες εκλογές, όπου παρά την αλλαγή πολιτικής ο ΣΥΡΙΖΑ θα διατηρήσει το ποσοστό του και θα σχηματίσει εκ νέου κυβέρνηση με τους ΑΝΕΛ. Καταλήγοντας, τα τελευταία χρόνια το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική κρίση και τις προσπάθειες διαχείρισής της. Η κατάρρευση του δικομματισμού αποτέλεσε το επίκεντρο της μεταβολής των πολιτικών δυνάμεων στην χώρα, με τα δύο μεγάλα κόμματα (Ν.Δ και ΠΑ.ΣΟ.Κ.) να επωμίζονται το βάρος των ευθυνών τους για την αδυναμία αποτροπής της οικονομικής κατάρρευσης της Ελλάδας αλλά και την μετέπειτα συμμετοχή τους στην εφαρμογή των προγραμμάτων λιτότητας. Νέα κόμματα αναδύθηκαν, ενώ ο ευρωσκεπτικισμός ενισχύθηκε σημαντικά εντός του ελληνικού κοινοβουλίου. Η περίοδος 2009-2015 χαρακτηρίστηκε από έντονη πολιτική αστάθεια και συνεχείς εκλογικές αναμετρήσεις με την κοινοβουλευτική δραστηριότητα να αναλώνεται κατά βάση στα ζητήματα της οικονομίας, την συνεχείς διαπραγματεύσεις με τους ευρωπαίους εταίρους και την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας- μεταρρυθμίσεων των προγραμμάτων διάσωσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : Η ΑΝΑΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΚΗΝΙΚΟΥ

5.1 Η επικράτηση των λαϊκιστικών δυνάμεων

Το κεφάλαιο 4 μας δίνει την εικόνα της μεταβολής των συνθηκών που προέκυψαν την περίοδο της κρίσης και οδήγησαν στην άνοδο λαϊκιστικών πολιτικών δυνάμεων και στην επικράτησή τους στην ελληνική πολιτική σκηνή. Τι συνέβη πραγματικά όμως στο πολιτικό σκηνικό; Ποιες ήταν οι λαϊκιστικές δυνάμεις που κατόρθωσαν να επιβληθούν και γιατί ήταν αυτές που μπόρεσαν να επωφεληθούν και όχι κάποιες άλλες; Για να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα θα πρέπει να δούμε αναλυτικά την πορεία των κομματικών σχηματισμών και κυρίως αυτών που, άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο, πολιτεύθηκαν χρησιμοποιώντας λαϊκιστικά στοιχεία στον λόγο τους.

Στις κοινοβουλευτικές εκλογές του Μαΐου του 2012, τα δύο μεγάλα κόμματα, το κεντροαριστερό ΠΑΣΟΚ και η κεντροδεξιά ΝΔ, που μέχρι τότε εναλλάσσονταν συστηματικά στην εξουσία, αποσπώντας από κοινού κατά μέσο όρο ανάμεσα στο 1981 και το 2009 ένα εντυπωσιακό 82% της συνολικής ψήφου, έχασαν πάνω από τη μισή τους δύναμη σε σχέση με την προηγούμενη εκλογική αναμέτρηση (δηλαδή από το 77,4% στις εκλογές του Οκτωβρίου του 2009 περιορίστηκαν σε μόλις 32% τον Μάιο του 2012, ή, σε απόλυτα νούμερα, κατέγραψαν απώλεια 3,3 εκατομμυρίων ψήφων). Το αποτέλεσμα ήταν ιδιαίτερα καταστροφικό για το μέχρι τότε πανίσχυρο ΠΑΣΟΚ, καθώς το 13,2% που αποκόμισε ήταν το χαμηλότερο ποσοστό μετά την πρώτη εκλογική του εμφάνιση το 1974. Ομοίως, το ποσοστό της ΝΔ αποτέλεσε «ιστορικό χαμηλό για κυρίαρχο κόμμα της Δεξιάς από την εποχή του Μεσοπολέμου». (Mavris, 2012)

Οι επόμενες εκλογές, τον Ιούνιο του 2012, χαρακτηρίστηκαν από τον ισχυρό βαθμό πόλωσης μεταξύ της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ, ενός κόμματος που χάρη στην εχθρική του στάση απέναντι στα μέτρα λιτότητας είχε σκαρφαλώσει ήδη στο 16,8% στις εκλογές του Μαΐου. Στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση λοιπόν, μόλις έναν μήνα αργότερα, η ΝΔ κράτησε την πρωτιά, με 29,7% και ο ΣΥΡΙΖΑ με ποσοστό κοντά στο 27% βρέθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία του στη θέση του κόμματος της αξιωματικής

αντιπολίτευσης. Το ΠΑΣΟΚ από την πλευρά του, βρέθηκε στην τρίτη θέση, με ποσοστό που άγγιζε μόλις το 12,3%.

Βλέπουμε δηλαδή ότι ο δικομματισμός που κυριάρχησε καθόλη τη μεταπολιτευτική περίοδο κατέρρευσε στις διπλές εκλογές του 2012. Προς τα πού κινήθηκαν όμως οι ψηφοφόροι οι οποίοι εγκατέλειψαν τα παραδοσιακά κυβερνητικά κόμματα; Ο πραγματικός νικητής των εκλογών του 2012 ήταν ο ΣΥΡΙΖΑ, μια συμμαχία δώδεκα συνιστωσών, που ιδεολογικά εκτείνονταν από τη μεταρρυθμιστική μέχρι τη ριζοσπαστική αριστερά, έχοντας στην ηγεσία του τον Αλέξη Τσίπρα. (Moschonas, 2013) Ο ΣΥΡΙΖΑ δεν ήταν πρωτοεμφανιζόμενος στην ελληνική πολιτική σκηνή, αντιθέτως είχε συμμετάσχει με τη συγκεκριμένη οργανωτική δομή για πρώτη φορά σε εκλογική αναμέτρηση το 2004, όταν και κατάφερε να αποσπάσει μόνο το 3,3% της προτίμησης του εκλογικού σώματος.

Ο ΣΥΡΙΖΑ όμως, παρότι κατέγραψε την πιο εντυπωσιακή αύξηση δυνάμεων, δεν ήταν το μόνο κόμμα που σημείωσε σημαντική άνοδο στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2012. Η Χρυσή Αυγή, ένα εθνικιστικό κόμμα με πολύ έντονα στοιχεία ναζιστικής ιδεολογίας, κατόρθωσε να φθάσει το 7% και να κερδίσει 18 έδρες στο ελληνικό κοινοβούλιο, αναδεικνυόμενο σε σημαντικό πολιτικό παράγοντα. (Dinas, Georgiadou, Konstantinidis, & Rori, 2013)

Στον χώρο της Δεξιάς, την εμφάνιση τους έκαναν την ίδια περίοδο και οι Ανεξάρτητοι Έλληνες (ΑΝΕΛ). Οι ΑΝΕΛ στην πραγματικότητα ήταν ένα κόμμα που αποκόπηκε από τη ΝΔ όταν η τελευταία αποφάσισε να στηρίξει τα μέτρα λιτότητας που συνόδευαν το δεύτερο μνημόνιο. Η κατεύθυνση του ήταν καθαρά πατριωτική λαϊκιστική και ως στόχος του παρουσιαζόταν η «απελευθέρωση» της Ελλάδας από τις ξένες δυνάμεις και ειδικά τη Γερμανία, που εκείνη την εποχή παρουσιαζόταν ως ο μεγάλος αντίπαλος των Ελλήνων στον αγώνα που έκαναν για να ξεφύγουν από τη λιτότητα. Στον χώρο της κεντροαριστεράς, η Δημοκρατική Αριστερά (ΔΗΜΑΡ) ήταν ένα μετριοπαθές σοσιαλδημοκρατικό κόμμα που προσπάθησε να διεκδικήσει ψήφους στον πολιτικό χώρο ανάμεσα στον ΣΥΡΙΖΑ και το ΠΑΣΟΚ. (Παππάς, 2015)

Πέραν όμως των εκλογικών αποτελεσμάτων, από το 2012 και έπειτα, συντελείται μια ραγδαία μεταβολή των πολιτικών συμμαχιών στη χώρα. Τα μέχρι τότε αντικρουόμενα κόμματα που κυριάρχησαν επί μεταπολίτευσης, ΝΔ και ΠΑΣΟΚ, σχημάτισαν κυβέρνηση συνασπισμού, στην οποία συμμετείχε και η ΔΗΜΑΡ. Τρία χρόνια

αργότερα, τον Ιανουάριο του 2015, μετά τις εκλογές που προκηρύχθηκαν λόγω της αδυναμίας εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας, ο ΣΥΡΙΖΑ και οι ΑΝΕΛ, ένα κόμμα δηλαδή της ριζοσπαστικής αριστεράς και ένα της λαϊκής δεξιάς, ένωσαν τις δυνάμεις τους και κυβέρνησαν για τέσσερα χρόνια.

Γίνεται αντιληπτό λοιπόν, ότι οι διαιρετικές τομές που ίσχυαν μέχρι τότε στην πολιτική σκηνή παύουν πλέον να υφίστανται. Αντιθέτως, νέες συνθήκες προκύπτουν, οι οποίες οδηγούν σε κυβερνητικούς συνασπισμούς που λίγα χρόνια πριν έμοιαζαν αδιανόητοι και κανένας αναλυτής δεν θα μπορούσε να προβλέψει τη δημιουργία τους.

Αναλύσεις όπως αυτές των Gemenis και Dinas, κατέδειξαν πως η τοποθέτηση των κομμάτων στον άξονα αριστερά δεξιά για την περίοδο της κρίσης είναι ακόμη εμφανής, αν και με μειωμένη ένταση, μόνο όσον αφορά τις θέσεις ενός κόμματος στα οικονομικά ζητήματα, όχι όμως και σε άλλες κρίσιμες πολιτικές διαστάσεις, όπως, για παράδειγμα, την υποστήριξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας. (Gemenis & Dinas, 2010)

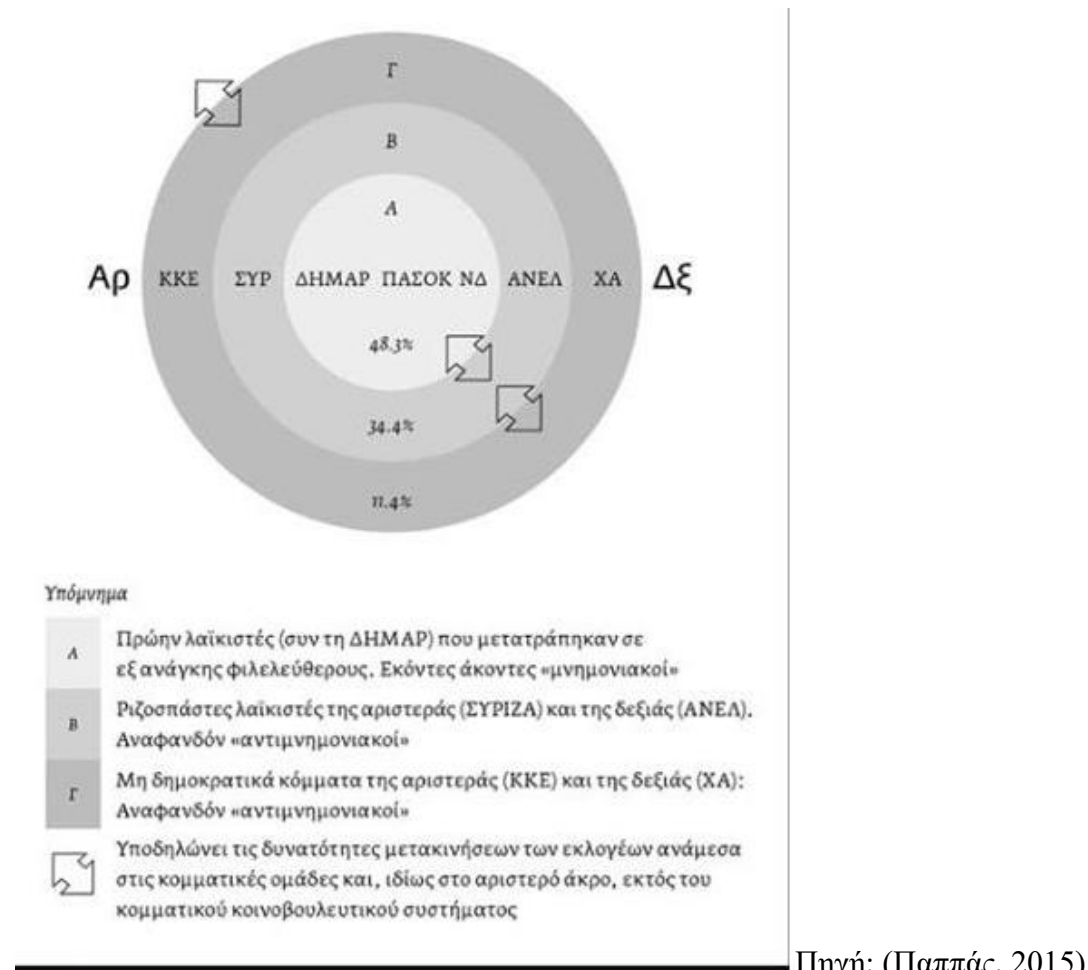
Μία δεύτερη πολύ σημαντική διάκριση αφορά εκείνη των ελληνικών πολιτικών κομμάτων σε «μνημονιακά» και «αντιμνημονιακά». Εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και εν μέσω της προσπάθειας επιβολής μακροπρόθεσμων μέτρων λιτότητας στην κοινωνία, αναπτύχθηκε στη χώρα μία νέα διαχωριστική τομή η οποία τέμνει κάθετα την παραδοσιακή διαίρεση μεταξύ δεξιάς και αριστεράς, ενώ παράλληλα έφερε σε αντιπαράθεση τους υποστηρικτές του Μνημονίου και τους πολέμιούς του. Γενικά, οι πρώτοι πρόκριναν την ελεύθερη αγορά, τα μέτρα λιτότητας και την περαιτέρω ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ενώ οι δεύτεροι «υποστήριζαν ένα μεγάλο, προστατευτικό και σπάταλο κράτος και την απομάκρυνση από την ΕΕ σε συνδυασμό με την αύξηση του εθνικισμού» (Παππάς, 2015).

Για να εξηγήσει αυτές τις νέες πολιτικές διαιρέσεις και την αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα, ο Τάκης Παππάς αναφέρεται σε μία τρίτη διαφοροποίηση των πολιτικών κομμάτων της περιόδου, η οποία αναδεικνύει τη δημιουργία μίας σύνθετης και μείζονος διαχωριστικής τομής ανάμεσα σε τρεις σαφώς διακριτές ομάδες κομμάτων: τα φιλελεύθερα, τα νέα λαϊκιστικά και τα ξεκάθαρα μη δημοκρατικά κόμματα. (Παππάς, 2015) Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση η ειδοποιός διαφορά των κομμάτων, αν εξαιρεθούν αυτά που βρίσκονται στα άκρα του πολιτικού

φάσματος και έχουν ξεκάθαρες αντιδημοκρατικές θέσεις, είναι η ύπαρξη η μη λαϊκιστικού λόγου και πρακτικών.

Ο Παππάς, όπως φαίνεται και στο γράφημα που ακολουθεί, δημιουργεί ένα σχήμα με τρεις ομόκεντρους κύκλους: Από μέσα προς τα έξω, στον πρώτο κύκλο τοποθετούνται τα «μνημονιακά» κόμματα ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΔΗΜΑΡ. Αυτά, είτε από πεποίθηση είτε από ανάγκη, εφόσον ανέλαβαν κυβερνητικές ευθύνες στο πλαίσιο μνημονιακών δεσμεύσεων, μεταλλάσσονται σε φιλελεύθερα δημοκρατικά κόμματα. Στον επόμενο κύκλο τοποθετούνται ο ΣΥΡΙΖΑ και οι ΑΝΕΛ ως λαϊκιστικά-δημοκρατικά, αντιμνημονιακά κόμματα και στον εξωτερικό κύκλο το ΚΚΕ και η Χρυσή Αυγή ως κατεξοχήν αντιδημοκρατικά. Αυτή η κατάταξη προτείνεται ώστε να εξηγεί, μεταξύ άλλων, δύο πράγματα. Πρώτον, τη δυνατότητα συμπράξεων και κυβερνητικών συνεργασιών: τα κόμματα που ανήκουν στον ίδιο κύκλο έχουν περισσότερες πιθανότητες να τα «βρουν» μεταξύ τους, από κόμματα που ταξινομούνται σε διαφορετικό κύκλο. Δεύτερον, τις μετακινήσεις, πραγματοποιηθείσες και δυνητικές, των ψηφοφόρων μεταξύ των κομμάτων από εκλογή σ' εκλογή: οι εκλογείς που αλλάζουν προτίμηση είναι πιθανότερο να επιλέξουν κόμμα του ίδιου κύκλου, ή, το πολύ, κύκλου που εφάπτεται με αυτόν όπου

ανήκει το κόμμα της πρωταρχικής επιλογής τους.

Στο σχήμα βλέπουμε ότι στην ομάδα των «φιλελεύθερων» κομμάτων εκτός από την μικρής εκλογικής απήχησης ΔΗΜΑΡ, βρίσκονται τα δύο πρώην μεγάλα κόμματα που εναλλάχθηκαν στην εξουσία κατά τη Μεταπολίτευση, το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ, χρησιμοποιώντας σε πολύ μεγάλο βαθμό λαϊκιστικές πρακτικές. Με την έλευση όμως της κρίσης, η οποία στέρησε από τις ελληνικές κυβερνήσεις τη δυνατότητα διανομής κρατικών πόρων και κατέστησε επείγουσα την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων υπό ξένη εποπτεία, τα κυβερνητικά κόμματα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον λαϊκισμό και να αποδεχθούν τις πολιτικές αρχές του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ συμφιλιώθηκαν ταχύτατα στον απόηχο των εκλογών του 2012, αφήνοντας πίσω τους ταχύτατα τις παλιές τους διαφορές. Στη συνέχεια, μαζί με τη φιλελεύθερη ΔΗΜΑΡ σχημάτισαν κυβέρνηση συνεργασίας με αποστολή την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, δεχόμενοι ταυτόχρονα τις πιέσεις τόσο των νέων λαϊκιστικών όσο και των μη δημοκρατικών

δυνάμεων. Όμως ο λαϊκισμός κάθε άλλο παρά έσβησε στην Ελλάδα. Απεναντίας, πήρε νέα πνοή με την εμφάνιση νέων λαϊκιστικών δυνάμεων τόσο στα αριστερά (ΣΥΡΙΖΑ), όσο και στα δεξιά (ΑΝΕΛ) του πολιτικού φάσματος, τα κόμματα δηλαδή που στο σχήμα συνιστούν την ομάδα Β. Τέλος, υπάρχουν τα κόμματα που αντιτίθενται στην φιλελεύθερη αστική αντιπροσωπευτική δημοκρατία και συνιστούν την ομάδα Γ, τα οποία είναι το ΚΚΕ και η ΧΑ. (Παππάς, 2015)

Βέβαια, η συγκεκριμένη διάκριση δεν μπορεί να είναι απόλυτη, παρότι μας δίνει ένα χρήσιμο ερμηνευτικό εργαλείο για την ανάλυση των κομματικών συσχετισμών της περιόδου, όπως εν παραδείγματι τη σύμπραξη ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ σε κυβερνητικό επίπεδο και την επίδραση του λαϊκισμού στο πολιτικό γίγνεσθαι. Οι προβληματικές που προκύπτουν είναι κυρίως τρεις: Η πρώτη αφορά το γεγονός ότι υπάρχουν φιλελεύθερα νομοσχέδια τα οποία κατατέθηκαν και ψηφίστηκαν από τον ΣΥΡΙΖΑ, όχι όμως και από τους ΑΝΕΛ, όπως είναι αυτό για την παροχή Ιθαγένειας και εκείνο για το σύμφωνο συμβίωσης των ομόφυλων ζευγαριών. Από την άλλη πλευρά, δεν είναι λίγες οι φορές που παρατηρήθηκαν δηλώσεις λαϊκιστικού περιεχομένου από βουλευτές και στελέχη της Νέας Δημοκρατίας, ιδιαίτερα κατά την προεκλογική περίοδο. Τέλος, προβληματισμός ανακύπτει και από την εξίσωση ΚΚΕ και ΧΑ, καθώς το ΚΚΕ, παρότι όντως εμφανίζει σταλινικά γνωρίσματα κι επιδιώκει τη ριζική ανατροπή της αστικής δημοκρατίας, δεν εξαντλείται σ' αυτά. Είναι ταυτόχρονα στην πράξη ρεφορμιστικό και κυρίως σέβεται τους κοινοβουλευτικούς κανόνες και τη δημοκρατική νομιμότητα. Αντιθέτως, η ΧΑ είναι εξτρεμιστικό κόμμα το οποίο χρησιμοποιεί συστηματικά βίαιες κι εγκληματικές μεθόδους. Κι από άποψη πολιτικής ιστορίας, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ υπήρξε όρος εδραίωσης της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, ενώ η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση της ΧΑ συνιστά, αντιστρόφως, σύμπτωμα κλονισμού και απονομιμοποίησής της. (Βανδώρος, 2015)

Οι συνθήκες στο πολιτικό σκηνικό δεν μετεβλήθησαν ιδιαίτερα κατά την τριετία 2012-2015, καθώς η κρίση συνέχιζε να υφίσταται και τα ελληνικά νοικοκυριά έβλεπαν το εισόδημά τους να συρρικνώνεται διαρκώς. Οι επόμενες εκλογές που διεξήχθησαν τον Ιανουάριο του 2015 έφεραν για πρώτη φορά τον ΣΥΡΙΖΑ στην πρώτη θέση, που σχημάτισε κυβέρνηση συνεργαζόμενος με τους ΑΝΕΛ. Έτσι ο λαϊκισμός μπορούμε να πούμε ότι καθίσταται και πάλι ηγεμονικός στην ελληνική πολιτική σκηνή, καθώς αποτελεί στην πραγματικότητα τη συγκολλητική ουσία

μεταξύ των δύο αυτών κομμάτων, τα οποία και προέρχονται από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους, με βάση την παραδοσιακή διαίρεση αριστερά-δεξιά.

5.2 Προεκλογικός και αντιπολιτευτικός λαϊκιστικός λόγος ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ

Θέλοντας να δούμε το κατά πόσο ο συγκεκριμένος κυβερνητικός συνασπισμός χρησιμοποίησε λαϊκιστικό λόγο, αποφασίσαμε να εξετάσουμε την περίοδο που προηγήθηκε του δημοψηφίσματος του Ιουλίου του 2015. Η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, όπως προαναφέρθηκε, σχηματίστηκε στη βάση της «αντιμνημονιακής» συμμαχίας, στη δέσμευση να δοθεί τέλος στην πολιτική λιτότητας και στην υπόσχεση για κοινωνική δικαιοσύνη.

Τόσο κατά τις προεκλογικές περίοδο του 2012 όσο και αυτή του 2015 τα δύο κόμματα ανέπτυξαν λαϊκιστική ρητορική. Η ρητορική αυτή μάλιστα συνεχίστηκε αμείωτη και με την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας, τουλάχιστον κατά το πρώτο εξάμηνο. Όσον αφορά τον ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα δηλαδή της ριζοσπαστικής αριστεράς, η στροφή προς τη λαϊκιστική ρητορική παρατηρείται ήδη από την άρχη της κρίσης, το 2010.

Ενδεικτικά, στην κεντρική προεκλογική ομιλία του επικεφαλής του ΣΥΡΙΖΑ Αλέξη Τσίπρα στην πλατεία Κοτζιά στις 29 Σεπτεμβρίου 2009 η λέξη «λαός» ακούγεται πέντε φορές ενώ στην κεντρική προεκλογική του ομιλία στην Ομόνοια στις 14 Ιουνίου 2012 οι αναφορές στον «λαό» πολλαπλασιάζονται και φθάνουν σε αριθμό τις 51. Δύο από τα βασικά συνθήματα της προεκλογικής περιόδου (Μάιος 2012), «Αποφάσισαν χωρίς εμάς, προχωράμε χωρίς αυτούς» και «Η εμείς ή αυτοί», συνοψίζουν χαρακτηριστικά ένα ξεκάθαρο διχαστικό σχήμα: Εμείς, ο λαός ο οποίος πλήττεται από μέτρα σκληρής λιτότητας τασσόμαστε ενάντια στο καθεστώς, τους κυβερνώντες οι οποίοι επιβάλλουν τα μέτρα αυτά εφαρμόζοντας πολιτικές που επιβάλλουν οι επικυρίαρχοι δανειστές. Εχθροί του λαού, λοιπόν, είναι τόσο τα κόμματα των πρόσφατων συγκυβερνήσεων (ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΛΑΟΣ, ΔΗΜΑΡ) όσο και το ευρύτερο μέτωπο θεσμών και φορέων που υπαγορεύουν ενδεδειγμένες πολιτικές καθώς και διαρθρωτικά και οικονομικά μέτρα (π.χ. ΕΕ, ΔΝΤ) άλλως, τόσο

η περίφημη «τρίκα εξωτερικού» όσο και η «τρίκα εσωτερικού». Όσο για το λαό, διαπιστώνουμε ότι ποικιλόμορφοι παράγοντες και ετερόκλητα στοιχεία «ομογενοποιούνται» λόγω κρίσης καθώς πλήττονται, λιγότερο ή περισσότερο, και καταγράφουν απώλειες δημιουργώντας έτσι μια κατά Laclau «αλυσίδα ισοδυναμίας». Ο ηγέτης του κόμματος απευθύνεται σε όλους: κάθε δημοκρατικό πολίτη, ψηφοφόρους μέχρι πρότινος του ΠΑΣΟΚ, τον μέσο συντηρητικό ψηφοφόρο που δοκιμάζεται από μνημονιακά μέτρα, αριστεριστές και κομμουνιστές. Απευθύνεται σε άνδρες και γυναίκες, στη νεολαία, τους αναποφάσιστους, αυτούς που νιώθουν ότι οι εκλογές δεν τους αφορούν. (Stavrakakis & Katsambekis, 2014)

Οι Σταυρακάκης και Κατσαμπέκης συμπεραίνουν ότι ο πολιτικός λόγος του ΣΥΡΙΖΑ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αριστερού λαϊκισμού αλλά απορρίπτουν το συνεκδοχικό συμπέρασμα ότι προσομοιάζει και ως εκ τούτου εξισώνεται με τον δεξιό λαϊκισμό ο οποίος γενικότερα στην Ευρώπη εκλαμβάνεται ως παθογένεια και απειλή για τη δημοκρατία. Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα δεξιού λαϊκισμού το αμφιλεγόμενο εξτρεμιστικό μόρφωμα της Χρυσής Αυγής, επιχειρηματολογούν περί απολύτως διαφορετικής πρόσληψης της έννοιας “λαός”: Στο λόγο του ΣΥΡΙΖΑ προβάλλει ενεργή, συμπεριληπτική, δημοκρατική, χειραφετητική ενώ στο λόγο της Χρυσής Αυγής είναι παθητική, αντιδημοκρατική, εθνικά και φυλετικά «καθαρή». (Stavrakakis & Katsambekis, 2014)

Ο Πανταζόπουλος από την πλευρά του, αναφερόμενος στον αριστερό λαϊκισμό του ΣΥΡΙΖΑ, κάνει λόγο για «σαφές λαϊκιστικό ύφος που αρθρώνει τον κοινωνιολαϊκισμό διαμαρτυρίας/ καταγγελίας με τον εθνικολαϊκισμό» το οποίο ύφος εντοπίζει πολύ πριν από την έναρξη της προεκλογικής περιόδου τον Μάιο του 2012. (Πανταζόπουλος, 2016) Στις καταγγελλόμενες ελίτ αποδίδεται μια ιδιότυπη «ανθελληνική» συμπεριφορά με αποτέλεσμα να επιβάλλεται η «εκφορά ενός αντιστασιακού λόγου με έναν εκούσια ‘εαμικό’ και ‘πασοκικό’ χρωματισμό». Η κατασκευή του ενός λαού αντιπαρατιθέμενου τόσο στους «από πάνω» όσο και στους «απέναντι», τους «ξένους» αντιγράφει τον ανδρεοπαπανδρείκο «λαό» της δεκαετίας του 1970: Συναρθρώνει τις γενιές της εθνικής αντίστασης, του 1-1-4, του αντιδικτατορικού αγώνα, του Πολυτεχνείου, του μεταπολιτευτικού κοινωνικοπολιτικού ριζοσπαστισμού. Στην κεντρική προεκλογική ομιλία του Αλέξη Τσίπρα στην Ομόνοια στις 3 Μαΐου 2012, «τα ‘ιστορικά ρεύματα’ της πασοκικής

εθνικολαϊκιστικής κινητοποίησης επανεπικαιροποιούνται, ανασηματοδοτούνται και κλητεύονται ως εξής»:

«Όλες οι γενιές των ενωτικών αγώνων του λαού μας ξανασυναντιούνται εδώ, στην Ομόνοια, σ' αυτό το σταυροδρόμι της Ελλάδας. Οι γενιές που έζησαν τις μυλόπετρες της ιστορίας. Η γενιά της εθνικής αντίστασης. Του εθνικού απελευθερωτικού μετώπου. Του Γοργοπόταμου. Η γενιά των δημοκρατικών αγώνων του 1-1-4. Της ενιαίας δημοκρατικής αριστεράς. Του ασυμβίβαστου αιτήματος για δημοκρατία. Η γενιά του αντιδικτατορικού αγώνα. Της υπέρβασης των μετεμφυλιακών διαχωριστικών γραμμών. Η γενιά της μεταπολίτευσης. Του πολιτικού ριζοσπαστισμού και της ανεκπλήρωτης ανατροπής. Αλλά και οι νεότερες γενιές, το σήμερα και το αύριο αυτού του τόπου [...]». (Πανταζόπουλος, 2016)

Παρατηρούμε ότι η έμφαση στην αναγκαία συνθήκη εθνικής ενότητας επιτυγχάνεται εμμέσως με την αναφορά στη γενιά του Γοργοπόταμου αμέσως μετά την αναφορά στη γενιά της εθνικής αντίστασης και του ΕΑΜ, με την απουσία αναφοράς στη «γενιά του άρθρου 16», τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008, τους μετανάστες και το –την περίοδο εκείνη ιδιαίτερος επίκαιρο-θέμα των στρατοπέδων φιλοξενίας μεταναστών. Ο «λαός» επιβάλλεται να είναι ένας και αδιαίρετος –συνεπώς οτιδήποτε ενδέχεται να προκαλέσει διχογνωμία, αντιπαράθεση ή ρήξη αποσιωπάται ή μένει στο περιθώριο. Στην ως άνω ρητορικά κατασκευασμένη ενότητα αντιστοιχείται η κοινωνική κλήτευση των «μη προνομιούχων» (εργαζόμενοι, μικρομεσαίοι επιχειρηματίες, αγρότες), «οι οποίοι καλούνται να αντιπαραταχθούν σε εκείνους που καρπώνονται τον πλούτο τους και που είναι οι μεσάζοντες, οι τράπεζες και τα καρτέλ», ενώ μέσω της επαναλαμβανόμενης αναφοράς στην κοινωνική «αξιοπρέπεια» και «της υπόδειξης της κοινωνικής αποστασίας του ΠΑΣΟΚ από τα παραδοσιακά κοινωνικά του ερείσματα», ο Αλέξης Τσίπρας θα υποστηρίξει ότι «οι μη προνομιούχοι Έλληνες καταλαβαίνουν ότι ο ριζοσπαστισμός της μεταπολιτευτικής κοινωνικής συμμαχίας της Αλλαγής βρίσκει σήμερα την αντιστοίχησή του στο μήνυμα ανατροπής που στέλνει ο ΣΥΡΙΖΑ-ΕΚΜ σε κάθε γωνιά της Ελλάδας. Η δημοκρατική παράταξη της μεταπολίτευσης είναι σήμερα εδώ».

Η καθαυτό πολιτική κλήτευση αναγνωρίζεται στην υπέρβαση των παλιών διαχωριστικών γραμμών. Ο αντιμνημονιακός αγώνας υπερβαίνει τις παλιές

διαχωριστικές γραμμές και αναπολιτικοποιεί τις κοινωνικές αντιθέσεις: Τη θέση της μεταπολιτευτικής Δεξιάς και του ομόλογου κατεστημένου έχει καταλάβει το νέο κατεστημένο του μνημονίου. Το δε «Εδώ και τώρα» της μυθικής πασοκικής υπόσχεσης της Αλλαγής του 1981 αντιγράφεται και εικονογραφείται από τον ηγέτη του ΣΥΡΙΖΑ ως εξής: «Αναλαμβάνουμε την ευθύνη και εγγυόμαστε ότι από την επομένη των εκλογών, η νέα κυβέρνηση αριστερής συνεργασίας θα κινητοποιήσει όλους τους διαθέσιμους πόρους, με προτεραιότητα να υψώσει αμέσως ασπίδα προστασίας στην κοινωνία». Κατά τον Γκυ Ερμέ, σημειώνει ο Πανταζόπουλος, αυτή η αντιπολιτική και ταυτόχρονα ονειρική άμεση χρονικότητα που αγνοεί την αναγκαιότητα «να δοθεί χρόνος στον χρόνο», αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα κάθε λαϊκισμού. (Πανταζόπουλος, 2016)

Από τα δεξιά του πολιτικού φάσματος την ίδια χρονική περίοδο παρατηρείται η άνοδος των ΑΝΕΛ. Η αλήθεια είναι πως παρά την εκλογική του επιτυχία, ιδιαίτερα στις διπλές εκλογές του 2012, το συγκεκριμένο κόμμα ουδέποτε κατάφερε να υπερφαλαγγίσει τη ΝΔ και να καταστεί ηγεμονική δύναμη στα δεξιά του πολιτικού φάσματος, όπως έπραξε ο ΣΥΡΙΖΑ στα αριστερά, αφήνοντας το ΠΑΣΟΚ σε δύσκολη θέση. Αυτό όμως που καθιστά σημαντική την ανάλυση της ρητορικής του είναι το γεγονός πως συνεργάστηκε κυβερνητικά με τον ΣΥΡΙΖΑ, παρότι βρίσκονταν σε αντίπαλους πολιτικούς χώρους, στη βάση της εναντίωσης στις μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν από τους θεσμούς, σε αυτό που περιγράφεται περιεκτικότητα με τον όρο «αντιμνημόνιο».

Στην ιδρυτική διακήρυξη το κόμμα του Πάνου Καμμένου παρουσιάζεται ως φορέας που γεννήθηκε σε συνθήκες «επίθεσης της Νέας Τάξης πραγμάτων μέσω μνημονίων, εθνικής ταπείνωσης και βίαιης οικονομικής επίθεσης στην Ελληνική οικογένεια». Ειδικότερα, αναφέρεται ότι: «Ο φορέας αυτός: 1. Καθιστά αδιαπραγμάτευτες τις αρχές της Εθνικής Ανεξαρτησίας και περηφάνιας, της λαϊκής κυριαρχίας, της πρόταξης του εθνικού συμφέροντος, της τήρησης του Συντάγματος και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. 2. Απαιτεί την κατάργηση του μνημονίου και αρνείται να δεχτεί το επαχθές, παράνομο χρέος που διαμορφώθηκε με τοκογλυφικά επιτόκια. 3. Απορρίπτει την εκχώρηση της Εθνικής Κυριαρχίας και την κατάργηση του Έθνους-Κράτους. 4. Απαιτεί την κατάργηση κάθε ασυλίας αξιωματούχων, βουλευτών και υπουργών για εγκλήματα που διέπραξαν κατά του Ελληνικού λαού και της Δημόσιας περιουσίας. Απαιτεί την τιμωρία των καταχραστών του Δημοσίου

χρήματος και την δήμευση των περιουσιακών τους στοιχείων. 5. Εγγυάται τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας σε σχέση με: α) Τον καθορισμό των Ελληνικών ΑΟΖ. β) Την διεκδίκηση των οφειλόμενων από την Γερμανία αποζημιώσεων και των κατοχικών δανείων. 6. Κατοχυρώνει την ισονομία, ισότητα, αλληλεγγύη, δικαιοσύνη και αξιοκρατία. Προστατεύει την Ελληνική οικογένεια και τον πολίτη από την επίθεση των αγορών. Πιστεύουμε στο πολίτευμα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και επιδιώκουμε την ενίσχυση και επέκταση των θεσμών της, με άμεση συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων. Πιστεύουμε στις αξίες και την διαχρονικότητα της Ορθοδοξίας. Αναγνωρίζουμε την προσφορά της στο Έθνος και ταυτόχρονα εγγυόμαστε το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας και του ατομικού αυτοπροσδιορισμού σε κάθε πολίτη. Πιστεύουμε στην Ενωμένη Ευρώπη της αλληλεγγύης και της συνεργασίας, όπου όλα τα κράτη-μέλη είναι ισότιμα, διατηρώντας την εθνική τους υπόσταση και αξιοπρέπεια και αρνούμαστε τις λογικές και πρακτικές, που την έχουν μετατρέψει σε όχημα συμφερόντων των πιο ισχυρών χωρών και του παγκόσμιου τραπεζικού συστήματος. Πιστεύουμε στον Ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας και ταυτόχρονα αρνούμαστε την εξάρτηση που οδηγεί στην διεθνή απομόνωση και στερεί από τη χώρα άλλες γεωπολιτικές συμμαχίες. Πιστεύουμε σε μια ορθολογική ανάπτυξη με κυρίαρχο μοχλό την ελεύθερη αγορά, όπου το παραγόμενο προϊόν κατανέμεται δίκαια. Αγορά που δεν υπονομεύεται και δεν συκοφαντείται από την σημερινή οικονομική τρομοκρατία, των τοκογλύφων και των καιροσκόπων» (ANEΛ, 2012)

Στην επίσημη παρουσίαση του κόμματος «Ανεξάρτητοι Έλληνες» στο Δίστομο τον Μάρτιο του 2012, ο Πάνος Καμμένος δίνει το στίγμα του πολιτικού του λόγου. Συγκεκριμένα, μιλά απερίφραστα για τραγωδία σε κορύφωση, τιμωρία των υπευθύνων, θανάσιμο κίνδυνο για την πατρίδα, ανάγκη πατριωτικού ξεσηκωμού, μνημονιακή λαίλαπα, διεθνή κερδοσκοπική συνωμοσία, προλεταριοποίηση της μεσαίας τάξης, νεοφιλελεύθερο δογματισμό που αποτυγχάνει, ανάγκη να δικαιωθούν οι αγώνες και οι θυσίες των Ελλήνων. Ειδικότερα, αναφέρει μεταξύ άλλων: “Η Ελληνική Τραγωδία κορυφώνεται. Όμως κάθε ημέρα που περνάει: Η οργή και αγανάκτηση των Ελλήνων σχηματοποιείται με καταγιγιστικούς ρυθμούς σε ένα κοινό πανεθνικό αίτημα. Να τιμωρηθούν όλοι οι υπεύθυνοι για τον σημερινό κατάντημα. Όμως κάθε ημέρα που περνάει όλο και περισσότεροι Έλληνες: Δικαιώνουν την στάση όσων από την πρώτη στιγμή είπαν ΟΧΙ και αντιστάθηκαν με σθένος στις

πολιτικές των Μνημονίων και στους ωμούς εκβιασμούς της Τρόικα. Κατανοούν ότι η Ελληνική Τραγωδία δεν είναι πλέον μόνο ένα Πρόβλημα Οικονομίας. Είναι πλέον πρόβλημα πολιτικό και μετεξελίσσεται καθημερινά σε πρόβλημα Εθνικής Ανεξαρτησίας. Αποδέχονται ότι πρέπει να ξεπεράσουν τις διαχωριστικές γραμμές του μεταπολιτευτικού πολιτικού φάσματος. Κινδυνεύει η ίδια η υπόσταση της Πατρίδας μας. Απαιτείται η κοινή προσπάθεια όλων για να αντιμετωπιστεί ο θανάσιμος κίνδυνος. Αυτό το συνεχώς μεταλλασσόμενο πολιτικό περιβάλλον μόνο σε ένα συμπέρασμα οδηγεί: οι συνθήκες είναι πλέον ώριμες για μία πανεθνική αφύπνιση για ένα πατριωτικό ξεσηκωμό. Σε αυτό το πανεθνικό προσκλητήριο και πατριωτικό κάλεσμα θέλουν να συμβάλουν και οι Ανεξάρτητοι Έλληνες. Τακτικοί πολιτικοί στόχοι του Κινήματος των Ανεξάρτητων Ελλήνων είναι: 1. Το άνοιγμα και η διαλεύκανση του φακέλου της Ελληνικής Τραγωδίας. Για να νιώσει και πάλι ο Έλληνας ότι στην πατρίδα του λειτουργούν οι νόμοι και το δημοκρατικό πολίτευμα, για να δικαιωθούν τα θύματα της Ελληνικής Τραγωδίας: Πρέπει πρώτα να αποδοθεί δικαιοσύνη. Να βρεθούν και να τιμωρηθούν πολιτικά νομικά και κοινωνικά όλοι οι υπεύθυνοι της Τραγωδίας που ζει και βιώνει σήμερα ο Λαός μας. Όλοι όσοι διαχειρίστηκαν την περιουσία και τα συμφέροντα του Ελληνικού Λαού χωρίς να προστατεύσουν ως όφειλαν το Εθνικό Συμφέρον. Όλοι όσοι συμμετείχαν αφανώς η εμφανώς στην διαχείριση της εξουσίας και λειτούργησαν για το προσωπικό και μικροκομματικό τους συμφέρον. (...) Γνωρίζουμε ότι για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος απαιτείται η αλλαγή του ισχύοντος νομικού πλαισίου. Δεσμευόμαστε ότι θα αγωνιστούμε ανυποχώρητα και με όσα μέσα διαθέτουμε για να ανοίξει και να κριθεί με απολύτως αντικειμενικούς όρους ο φάκελος της Ελληνικής Τραγωδίας. 2. Να αντιμετωπισθεί αποτελεσματικά το πρόβλημα του Χρέους. Για να νιώσει και πάλι ο Έλληνας ότι η πατρίδα του είναι ανεξάρτητη και κυρίαρχη χώρα, για να δικαιωθούν οι αγώνες και οι θυσίες αυτής της γενιάς Ελλήνων. (...) Κανείς λογικός και εχέφρων άνθρωπος δεν μπορεί να εξηγήσει πως μία χώρα της οποίας οι κάτοικοι είχαν 1 τρισ. ευρώ ακίνητη περιουσία και περίπου 300 δισ. ευρώ καταθέσεις χρεοκόπησε. (...) 3. Να κτυπηθεί ριζικά και δραστικά η φτώχεια και η ανεργία. Για να νιώσει και πάλι ο Έλληνας ότι το Κράτος δεν είναι εχθρός του αλλά προστάτης των αδικημένων και των αποκλεισμένων για να επανέλθει η κοινωνική ειρήνη και συμφιλίωση. (...) Συνεπακόλουθα τα προβλήματα της φτώχειας και της ανεργίας δεν είναι αποκλειστικά προβλήματα ύφεσης και ανάπτυξης αλλά προβλήματα που για να

λυθούν δραστικά και αποτελεσματικά θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με πολιτικές που θα στοχεύουν την αναδιανομή του πλούτου προς όφελος των αδικημένων και όχι μεακραίες νέο-φιλελεύθερες πολιτικές που αναδιανέμουν τον πλούτο πάντοτε προς όφελος των πλουσίων. 4. Να σωθεί από την μνημονιακή λαίλαπα και την ύφεση η μεσαία τάξη. Για νιώσει και πάλι ο Έλληνας ότι η κυβέρνησή του προστατεύει την 43οικογενειακή περιουσία και ασφάλεια, για να σταματήσει ο κατήφορος της οικονομίας. Έχει αποδειχθεί ότι τα τελευταία χρόνια που υιοθετούνται και εφαρμόζονται κάτω από την ασφυκτική πίεση της Τρόικα σκληρές περιοριστικές μνημονιακές πολιτικές εκατοντάδες χιλιάδες μικρό-μεσαίες επιχειρήσεις κάθε ειδικότητας (εμπορικές, παροχής υπηρεσιών κλπ) έκλεισαν. (...) Ουσιαστικά η πάλαι ποτέ μεσαία τάξη της χώρας προλεταριοποιείται. Η προστασία της μικρό-ιδιοκτησίας και της μικρό-επιχείρησης ενάντια στις πολιτικές του μνημονίου που επιθυμούν και επιδιώκουν να τις εξαφανίσουν θα είναι κύριος και βασικός άξονας της πολιτικής μας.

Να επανέλθει η Ελληνική Οικονομία στην Ανάπτυξη. Για να ξανά-νιώσει ο Έλληνας υπερήφανος, για να θεραπευτούν οι πληγές και για να ξαναδούν τα θύματα της τραγωδίας το φως του ήλιου. (...) Οι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες είναι ικανοί και έντιμοι διαχειριστές αυτών των κεφαλαίων και έχουν πλέον αντιληφθεί ότι πρέπει να αυξήσουν τον κύκλο εργασιών τους για να επιβιώσουν. Οι φτωχοί και άνεργοι είναι πλέον έτοιμοι να συνεργαστούν με τον επιχειρηματία για επίτευξη υψηλότερων παραγωγικών στόχων. Απομένει στο Κράτος να προετοιμάσει και να επιβάλει ένα θεσμικό εργασιακό και επιχειρηματικό πλαίσιο. (...) 5. Κράτος Ισχυρό, Επιτελικό και Σύγχρονο. Σήμερα ζούμε όλοι την κορύφωση του Καπιταλισμού. Κορύφωση που έχει προέλθει με την οικονομική θέση του Νέο-Φιλελευθερισμού. Θέση που θεωρεί την απόλυτη συρρίκνωση του Κράτους ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για την οικονομική πρόοδο. (...) Το Κράτος δεν μπορεί και δεν πρέπει να πάψει να λειτουργεί. Η Ιστορία διδάσκει επίσης ότι το Κράτος δεν μπορεί να είναι ουδέτερο στην αέναη και διαχρονική πάλη μεταξύ των αδικημένων των αποκλεισμένων και των οικονομικά ισχυρών. (...) Γνωρίζουμε ότι ο αγώνας για να γίνουν πράξη όσα διακηρύττουμε θα είναι επίπονος και σκληρός. Γνωρίζουμε ότι σε αυτόν τον αγώνα θα χαθούν πολλά. Αλλά είμαστε αποφασισμένοι. Η Ελληνική Τραγωδία πρέπει να τελειώσει προτού επαναληφθεί το επώδυνο ιστορικό προηγούμενο της απώλειας

πολύτιμου Εθνικού Χώρου. Προτού θρηνήσουμε και πάλι για χαμένες πατρίδες» (ΑΝΕΛ, Παρουσίαση Κινήματος, 2012).

Με κυρίαρχα χαρακτηριστικά την υψηλών τόνων ρητορεία και το αιχμηρό λεξιλόγιο, ο πρόεδρος του κόμματος επιδίδεται σε κατεξοχήν λαϊκιστικό, εθνικιστικό και πατριωτικό λόγο δίνοντας έμφαση κυρίως σε καταγγελίες περί συνομοσίων, σκανδάλων και αντεθνικού φρονήματος. Ενδεικτικές είναι οι ομιλίες σε προεκλογικές συγκεντρώσεις που πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, το Ηράκλειο και την Αθήνα, στις 2,3 και 4 Μαΐου 2012 αντίστοιχα. (Καμμένος, 2012) Ο αρχηγός του κόμματος αναφέρει ότι η πατρίδα βρίσκεται σε κίνδυνο, χαρακτηρίζει τους συγκυβερνώντες «προδότες, νταβατζήδες των τραπεζών, προσκυνημένους και γονατισμένους πολιτικούς», κάνει λόγο για τοκογλυφικά επιτόκια, απεχθές και επονείδιστο χρέος, παρουσιάζει τους Ανεξάρτητους Έλληνες ως αντιμνημονιακό μέτωπο που ενώνει ανθρώπους προερχόμενους από διαφορετικούς πολιτικούς χώρους, ως κίνημα ελληνικό το οποίο έρχεται σε απόλυτη αντίθεση με την κυβερνητική πλειοψηφία.

Στην ομιλία στη Θεσσαλονίκη προχωρά στον εξής δραματικό διαχωρισμό: «Αυτοί κρύβονται στις λέσχες Μπίλντεμπεργκ, στις στοές, μ' αυτά έχουν σχέση. Εμείς έχουμε σχέση με τη σημαία και τον σταυρό». Μιλά για το ιερό χώμα της πατρίδας, την τρόικα και τους υπηρέτες της, για απατεώνες που εξαθλιώνουν έναν περήφανο λαό, για πρόθεση διάλυσης της ελληνικής οικογένειας, για ανθρώπους που «κλέβουν τα όνειρα των παιδιών μας». Δίνει έμφαση στην ανάγκη ανάκτησης της εθνικής κυριαρχίας, στην τιμωρία των υπευθύνων, στην επαναφορά της ηθικής στην πολιτική, στην αποπληρωμή του χρέους «όταν και όσο μπορέσουμε». Και στις τρεις προεκλογικές συγκεντρώσεις αναφέρεται σε «συμμορίες της νέας τάξης πραγμάτων», στη φτώχεια και την εξαθλίωση των ελλήνων, σε ελληνικές διεκδικήσεις –όπως οι περίφημες γερμανικές αποζημιώσεις. Ακόμα και οι υποψήφιοι βουλευτές του κόμματος, όπως επισημαίνει κατά τη διάρκεια της ομιλίας του στο Ηράκλειο, «δεν είναι γόνιμοι πολιτικών οικογενειών αλλά καθαροί Έλληνες». (Καμμένος, Ομιλία στη Θεσσαλονίκη, 2012) Όσον αφορά το μεταναστευτικό, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στο πρόβλημα της λαθρομετανάστευσης και την επείγουσα ανάγκη να δοθεί λύση: Στο πλαίσιο της προεκλογικής συγκέντρωσης της 4ης Μαΐου στην Αθήνα, ο Πάνος Καμμένος τονίζει μεταξύ άλλων: «Με ένα εκατομμύριο μετανάστες στην Αθήνα, νομίζετε ότι θα γίνει κάτι με την Αμυγδαλέζα; Απαιτούμε

από την Ευρωπαϊκή Ένωση να πιέσει την Τουρκία να εφαρμόσει τη συνθήκη και να γυρίσουν πίσω οι μετανάστες. Αν δεν εφαρμόσει τη συνθήκη επαναπροώθησης θα τους δώσουμε ταξιδιωτικά έγγραφα και θα τους βρούμε στο Παρίσι και το Βερολίνο». (Καμμένος, Ομιλία στην Αθήνα, 2012)

5.3 Η ρητορική του δημοψηφίσματος

Το δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου προκηρύχθηκε εν μέσω δραματικών εξελίξεων όσον αφορά τις διαπραγματεύσεις μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και δανειστών. Το ήδη προ μηνών διαφαινόμενο αδιέξοδο κορυφώθηκε οδηγώντας την κατάσταση εκτός ελέγχου και η προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία κρίθηκε ενδεδειγμένη λύση από την κυβέρνηση, προκαλώντας εντονότατη δημόσια συζήτηση σχεδόν σε κάθε επίπεδο. Το δε κλείσιμο των τραπεζών που ακολούθησε αμέσως μετά αποτέλεσε στοιχείο απόλυτης δραματοποίησης στο πλαίσιο του νέου διχασμού μεταξύ υπέρμαχων του «ΝΑΙ» ή του «ΟΧΙ» στο δημοψήφισμα, απαντήσεις εκλαμβανόμενες κατά περίπτωση ως «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ» στην Ευρώπη, «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ» στους γερμανούς και τα μνημόνια, «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ» στο ευρώ, «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ» στην κατάφαση εθνικής υπερηφάνειας και αξιοπρέπειας.

Την 5^η Ιουλίου η επικράτηση του «ΟΧΙ» ήταν συντριπτική –με ποσοστό 61,31%, έναντι 38,69% του «ΝΑΙ». Λίγες μέρες μετά, στις 12 Ιουλίου η Ελλάδα και οι δανειστές κατέληξαν τελικά σε συμφωνία, ύστερα από 17 ώρες συζητήσεων στη σύνοδο κορυφής των ηγετών της Ευρωζώνης, ενώ είχαν προηγηθεί, όπως προαναφέρθηκε, και έξι μήνες σκληρών διαπραγματεύσεων.

Το μήνυμα Τσίπρα της 1^{ης} Ιουλίου 2015, ενόψει δημοψηφίσματος, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα λαϊκιστικού λόγου και αποδίδει ως ένα βαθμό το κλίμα των ημερών:

Ελληνίδες, Έλληνες,

Βρισκόμαστε σε μια κρίσιμη καμπή που αφορά το μέλλον του τόπου. Το δημοψήφισμα της Κυριακής δεν αφορά την παραμονή ή όχι της χώρας μας στην Ευρωζώνη. Αυτή είναι δεδομένη και κανείς δε μπορεί να την αμφισβητήσει. Την Κυριακή επιλέγουμε αν θα αποδεχτούμε τη συγκεκριμένη συμφωνία ή θα διεκδικήσουμε άμεσα, και με δεδομένη τη λαϊκή ετυμηγορία, μια βιώσιμη λύση.

Σε κάθε περίπτωση θέλω να διαβεβαιώσω τον ελληνικό λαό ότι σταθερή πρόθεση της κυβέρνησης είναι η επίτευξη μιας συμφωνίας με τους εταίρους, με όρους βιωσιμότητας και προοπτικής. Ήδη μετά την απόφασή μας για δημοψήφισμα έπεσαν στο τραπέζι καλύτερες προτάσεις για το χρέος και την αναγκαία αναδιάρθρωσή του, από αυτές που είχαμε μέχρι τη Παρασκευή. Δεν τις αφήσαμε να πέσουν κάτω. Αμέσως καταθέσαμε τις αντιπροτάσεις μας ζητώντας βιώσιμη λύση και εξ' αυτού του λόγου συνεκλήθη εκτάκτως, χθες, το Eurogroup το οποίο και θα συζητήσει εκ νέου σήμερα το απόγευμα.

Αν υπάρξει θετική κατάληξη θα ανταποκριθούμε άμεσα. Σε κάθε περίπτωση η ελληνική κυβέρνηση παραμένει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και θα παραμείνει μέχρι τέλους. Και θα είναι εκεί και τη Δευτέρα, αμέσως μετά το δημοψήφισμα με καλύτερους όρους για την ελληνική πλευρά. Γιατί πάντοτε η λαϊκή ετυμηγορία είναι πολύ ισχυρότερη από τη βούληση μιας κυβέρνησης.

Και θέλω να επαναλάβω ότι η δημοκρατική επιλογή βρίσκεται στον πυρήνα των ευρωπαϊκών παραδόσεων. Σε πολύ σημαντικές στιγμές της ευρωπαϊκής ιστορίας, οι λαοί με δημοψηφίσματα έπαιρναν κρίσιμες αποφάσεις. Αυτό συνέβη στη Γαλλία και σε πολλές άλλες χώρες με το δημοψήφισμα για το Ευρωσύνταγμα. Αυτό συνέβη στην Ιρλανδία όπου το δημοψήφισμα ακύρωσε προσωρινά τη Συνθήκη της Λισσαβόνας και οδήγησε σε επαναδιαπραγμάτευση, όπου η Ιρλανδία κέρδισε καλύτερους όρους. Δυστυχώς, στη περίπτωση της Ελλάδας είχαμε άλλα μέτρα και σταθμά. Προσωπικά δεν θα περίμενα ποτέ η δημοκρατική Ευρώπη να μην αντιλαμβάνεται την ανάγκη να δώσει χώρο και χρόνο σε έναν λαό προκειμένου να επιλέξει κυρίαρχα για το μέλλον του. Η επικράτηση ακραίων συντηρητικών κύκλων είχε ως συνέπεια την απόφαση να οδηγηθούν οι τράπεζες της χώρας σε ασφυξία. Με προφανή στόχο να περάσουν τον εκβιασμό από την κυβέρνηση, σε κάθε πολίτη ξεχωριστά. Είναι πράγματι απαράδεκτο σε μια Ευρώπη της αλληλεγγύης και του αλληλοσεβασμού να έχουμε αυτές τις εικόνες της ντροπής.

Να κλείνουν τις τράπεζες, ακριβώς επειδή η κυβέρνηση αποφάσισε να δοθεί ο λόγος στο λαό. Και να οδηγούν σε ταλαιπωρία χιλιάδες ανθρώπους ηλικιωμένους που η κυβέρνηση παρά τη χρηματοδοτική ασφυξία, φρόντισε και εξασφάλισε η σύνταξή τους να καταβληθεί κανονικά στους λογαριασμούς τους.

Απέναντι σε αυτούς τους ανθρώπους οφείλουμε μια εξήγηση. Για να προστατεύσουμε τις δικές σας συντάξεις δίνουμε τη μάχη τόσους μήνες. Για να προστατεύσουμε το δικαίωμά σας σε μια αξιοπρεπή σύνταξη και όχι σε ένα απλό φιλοδώρημα. Οι προτάσεις που μας ζήτησαν εκβιαστικά να υπογράψουμε ήθελαν τη συντριπτική μείωση των συντάξεων. Και γι' αυτό αρνηθήκαμε. Και γι' αυτό σήμερα μας εκδικούνται. Στην ελληνική κυβέρνηση δόθηκε ένα τελεσίγραφο για την εφαρμογή ακριβώς της ίδιας συνταγής και όλων των εκκρεμοτήτων του μνημονίου που δεν εφαρμόστηκαν. Και μάλιστα χωρίς καμία πρόβλεψη για το χρέος και τη χρηματοδότηση. Το τελεσίγραφο δεν έγινε αποδεκτό. Η αυτονόητη διέξοδος ήταν να απευθυνθούμε στο λαό γιατί η δημοκρατία δεν έχει αδιέξοδα. Και αυτό πράττουμε. Γνωρίζω πολύ καλά ότι αυτές τις ώρες οι σειρήνες της καταστροφής οργιάζουν.

Σας εκβιάζουν και σας καλούν να ψηφίσετε ΝΑΙ σε όλα τα μέτρα που ζητούν οι δανειστές και μάλιστα χωρίς κανένα αντίκρισμα εξόδου από την κρίση. Να πείτε κι εσείς όπως έλεγαν εκείνες τις κακές μέρες του κοινοβουλίου, που έχουμε αφήσει πίσω μας, ΝΑΙ σε όλα. Να γίνετε και εσείς ένα με αυτούς. Συνένοχοι στη διαιώνιση των μνημονίων. Από την άλλη μεριά το ΌΧΙ δεν αποτελεί απλά ένα σύνθημα. Το ΟΧΙ είναι αποφασιστικό βήμα για μια καλύτερη συμφωνία που στοχεύουμε να υπογραφεί αμέσως μετά το αποτέλεσμα της Κυριακής. Αποτελεί την ξεκάθαρη επιλογή του λαού για το πώς θα ζήσει την επόμενη ημέρα. ΌΧΙ δε σημαίνει ρήξη με την Ευρώπη, αλλά επιστροφή στην Ευρώπη των αξιών. ΌΧΙ σημαίνει: ισχυρή πίεση για μια οικονομικά βιώσιμη συμφωνία, που θα δίνει λύση στο χρέος, δε θα το εκτινάξει, δε θα υπονομεύει στο διηνεκές την προσπάθειά μας για την ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Όχι σημαίνει πίεση ισχυρή για μια συμφωνία κοινωνικά δίκαιη, που θα κατανέμει τα βάρη στους «έχοντες» και όχι στους μισθωτούς και τους συνταξιούχους. Μια συμφωνία που θα οδηγεί δηλαδή σε σύντομο χρονικό διάστημα τη χώρα ξανά στις διεθνείς χρηματαγορές, ώστε να τερματισθεί η εποπτεία και η επιτροπεία. Μια συμφωνία που θα περιέχει τις μεταρρυθμίσεις εκείνες που θα τιμωρήσουν, μια για πάντα, τους θύλακες της διαπλοκής που τροφοδότησαν όλα αυτά τα χρόνια το πολιτικό σύστημα.

Και θα αντιμετωπίζει ταυτόχρονα την ανθρωπιστική κρίση, θα δημιουργεί δηλαδή ένα συνολικό δίκτυ ασφαλείας για όσους βρίσκονται σήμερα στο περιθώριο εξαιτίας ακριβώς αυτών των πολιτικών που εφαρμόστηκαν τόσα χρόνια στην πατρίδα μας.

Ελληνίδες, Έλληνες,

Έχω πλήρη επίγνωση των δυσκολιών. Δεσμεύομαι προσωπικά ότι θα κάνω ότι περνά από το χέρι μου ώστε αυτές οι δυσκολίες να είναι προσωρινές. Επιμένουν κάποιοι να συνδέουν το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος με την παραμονή της χώρας στο ευρώ. Λένε, μάλιστα, ότι έχω κρυφό σχέδιο, αν ψηφιστεί το ΟΧΙ, να βγάλουμε τη χώρα από την ΕΕ. Λένε εν γνώση τους ψέματα. Όσοι τα λένε, είναι οι ίδιοι που τα έλεγαν και στο παρελθόν. Όσοι τα λένε προσφέρουν πολύ κακή υπηρεσία και στο λαό και στην Ευρώπη. Άλλωστε γνωρίζετε, ήμουν εγώ ο ίδιος πριν από ένα χρόνο, υποψήφιος για την προεδρία της Κομισιόν στις ευρωεκλογές. Ενώπιον των Ευρωπαίων και τότε διατύπωσα τη θέση ότι οι πολιτικές λιτότητας πρέπει να σταματήσουν, ότι τα μνημόνια δεν είναι ο δρόμος για την έξοδο από την κρίση. Ότι το πρόγραμμα που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα ήταν αποτυχημένο. Ότι η Ευρώπη πρέπει να πάψει να φέρεται αντιδημοκρατικά. Λίγους μήνες μετά τον Γενάρη του 2015, ο λαός μας επισφράγισε αυτή την εκτίμηση.

Δυστυχώς, ορισμένοι στην Ευρώπη επιμένουν να αρνούνται να το κατανοήσουν, να αρνούνται να παραδεχτούν. Όσοι θέλουν μια Ευρώπη κολλημένη σε λογικές αυταρχισμού, σε λογικές μη σεβασμού στη δημοκρατία, όσοι θέλουν την Ευρώπη μια επιδερμική ένωση με συγκολλητική ουσία το ΔΝΤ, δεν είναι οραματιστές για την Ευρώπη. Είναι άτολμοι πολιτικοί, που αδυνατούν να σκεφτούν ως Ευρωπαίοι. Κοντά σε αυτούς, από δίπλα, το εγχώριο πολιτικό σύστημα, αφού οδήγησε τη χώρα στη χρεοκοπία, τώρα σχεδιάζει να ρίξει τα βάρη σε εμάς που προσπαθούμε να σταματήσουμε την πορεία της καταστροφής. Και, μάλιστα, ονειρεύονται και την ολική τους επαναφορά. Τη σχεδίαζαν και τη σχεδιάζουν, είτε αποδεχόμασταν το τελεσίγραφο, αφού ζητούσαν δημόσια δοτό πρωθυπουργό για να την εφαρμόσει, είτε τώρα που δίνουμε το λόγο στο λαό. Μιλούν για πραξικόπημα. Η δημοκρατία όμως δεν είναι πραξικόπημα, οι δοτές κυβερνήσεις είναι πραξικόπημα.

Ελληνίδες, Έλληνες,

Θέλω από καρδιάς να σας ευχαριστήσω για τη νηφαλιότητα και την ψυχραιμία που επιδεικνύετε κάθε ώρα αυτής της δύσκολης εβδομάδας. Θέλω να σας διαβεβαιώσω ότι η κατάσταση αυτή δεν θα συνεχιστεί για πολύ. Θα είναι πρόσκαιρη. Οι μισθοί και οι συντάξεις δεν θα χαθούν

Οι καταθέσεις των πολιτών που επέλεξαν να μη φυγαδεύσουν τα χρήματά τους στο εξωτερικό δεν θα χαθούν στον βωμό των σκοπιμοτήτων και των εκβιασμών. Εγώ, προσωπικά, αναλαμβάνω την ευθύνη της άμεσης λύσης αμέσως μετά τη δημοκρατική διαδικασία. Ταυτόχρονα όμως, σας καλώ να ενισχύσετε αυτή τη διαπραγματευτική προσπάθεια, σας καλώ να πούμε ΟΧΙ στις συνταγές των μνημονίων που καταστρέφουν την Ευρώπη. Σας καλώ να απαντήσουμε καταφατικά στην προοπτική μιας βιώσιμης λύσης. Να ανοίξουμε μια λαμπρή σελίδα δημοκρατίας. Και μια βέβαιη ελπίδα για μια καλύτερη συμφωνία. Είναι η ευθύνη μας προς τους γονείς μας, προς τα παιδιά μας, προς τους εαυτούς μας. Είναι το χρέος μας απέναντι στην ιστορία.

Σας ευχαριστώ»

Ο πρωθυπουργός απευθύνεται λοιπόν στις «Ελληνίδες» και τους «Έλληνες» σε προσωπικό τόνο. Συνοψίζει τις έως τώρα κινήσεις της κυβέρνησής του και διαβεβαιώνει ότι εργάζεται και παλεύει αδιαλείπτως για το καλό του τόπου, ότι η παραμονή της χώρας στην Ευρωζώνη, με την οποία συντάσσεται η πλειονότητα των Ελλήνων πολιτών, είναι διασφαλισμένη. Κολακεύει και ενισχύει το λαϊκό φρόνημα δηλώνοντας απερίφραστα ότι «πάντοτε η λαϊκή ετυμηγορία είναι πολύ ισχυρότερη από τη βούληση μιας κυβέρνησης», καθησυχάζει αναφέροντας ότι ήδη η πρωτοβουλία διεξαγωγής δημοψηφίσματος έχει θετικά αποτελέσματα καθώς «έπεσαν στο τραπέζι καλύτερες προτάσεις για το χρέος και την αναγκαία αναδιάρθρωσή του», ότι σημαίνει «καλύτερους όρους για την ελληνική πλευρά». Όσον αφορά το ελληνικό δημοψήφισμα σε σχέση με άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, διαπιστώνει, «άλλα μέτρα και σταθμά».

Στο λόγο του Αλέξη Τσίπρα εχθρός είναι οι «ακραίοι συντηρητικοί κύκλοι» της κατ' ευφημισμόν δημοκρατικής Ευρώπης η οποία «πρέπει να πάψει να φέρεται αντιδημοκρατικά», η οποία απειλεί την ίδια τη λαϊκή κυριαρχία: «Δεν περίμενα ποτέ», λέει emphaticά, «η δημοκρατική Ευρώπη να μην αντιλαμβάνεται την ανάγκη να δώσει χώρο και χρόνο σε έναν λαό προκειμένου να επιλέξει κυρίαρχα για το μέλλον του». Αντιθέτως, ο εχθρός οδήγησε τις τράπεζες σε ασφυξία, εκβιάζει κάθε πολίτη ξεχωριστά, απειλεί με τελεσίγραφα, οι τράπεζες έκλεισαν ακριβώς επειδή η κυβέρνηση αποφάσισε να δοθεί ο λόγος στο λαό, ο εχθρός ταλαιπωρεί ηλικιωμένους στην ουρά των ΑΤΜ, επιδιώκει να αντικαταστήσει τις συντάξεις με

φιλοδωρήματα την ώρα που η κυβέρνηση αντιστέκεται, αρνείται να υποκύψει στον εκβιασμό, απευθύνεται στο λαό δεδομένου ότι «η δημοκρατία δεν έχει αδιέξοδα».

Η κυβέρνηση αρνήθηκε τη συντριπτική μείωση των συντάξεων «και γι' αυτό σήμερα μας εκδικούνται», λέει δίνοντας ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα υπεραπλούστευσης περίπλοκων οικονομικοτεχνικών θεμάτων, σταθμίσεων και συσχετισμών. «Σας εκβιάζουν», τονίζει, «και σας καλούν να ψηφίσετε 'ναι' σε όλα τα μέτρα που ζητούν οι δανειστές», «όπως έλεγαν εκείνες τις κακές μέρες του κοινοβουλίου, που έχουμε αφήσει πίσω μας, ναι σε όλα». Ο κύκλος των εχθρών διευρύνεται και κλείνει μέσα του τις προηγούμενες κυβερνήσεις –πέρα από τον εξωτερικό, εμφανίζεται και ο εσωτερικός εχθρός, εκείνοι που ταυτίζονται με μνημόνια, με «κακές ημέρες», που έλεγαν «ναι σε όλα» εις βάρος του λαού, το «εγχώριο πολιτικό σύστημα» που οδήγησε τη χώρα στη χρεοκοπία και τώρα υπονομεύει την κυβέρνηση και την προσπάθειά της να σώσει τη χώρα.

Επιπλέον, ο κύκλος δύναται να διευρυνθεί ακόμα περισσότερο: «[Σας εκβιάζουν] να γίνετε και εσείς ένα με αυτούς. Συνένοχοι στη διαιώνιση των μνημονίων» Προφανώς, αυτοί που προτίθενται να ψηφίσουν «ΝΑΙ» θα είναι συνένοχοι και συνεπώς εχθροί του λαού. Αντιθέτως, η γενική θέληση, η *volonte general*-δηλαδή, είναι η «ξεκάθαρη επιλογή του λαού για το πώς θα ζήσει την επόμενη ημέρα» και ταυτίζεται με το «ΟΧΙ», με μια «κοινωνικά δίκαιη συμφωνία», μια συμφωνία που θα δώσει τέλος στα δεινά του λαού, που θα τερματίσει την εποπτεία και την επιτροπεία αλλά και «θα τιμωρήσει μια για πάντα τους θύλακες της διαπλοκής» μεριμνώντας για αυτούς «που βρίσκονται στο περιθώριο εξαιτίας ακριβώς αυτών των πολιτικών».

Κλείνοντας, ο Αλέξης Τσίπρας εξαίρει τη νηφαλιότητα και την ψυχραιμία που επιδεικνύει ο λαός, υπόσχεται βιώσιμη λύση, αποκατάσταση των αδικιών, «μια λαμπρή σελίδα δημοκρατίας». Χαρακτηρίζει τη στάση του «χρέος απέναντι στην ιστορία» και όλες τις γενιές, «τους γονείς και τα παιδιά μας» και ανακηρύσσεται απόλυτος πρωταγωνιστής: «Δεσμεύομαι προσωπικά», τονίζει, «ότι θα κάνω ό,τι περνά από το χέρι μου ώστε αυτές οι δυσκολίες να είναι προσωρινές», «Εγώ, προσωπικά, αναλαμβάνω την ευθύνη άμεσης λύσης αμέσως μετά τη δημοκρατική διαδικασία».

Ο λαός, λοιπόν, βρίσκεται σε ρήξη με ευρωπαϊκές και εγχώριες ελίτ: Αδικείται, χειραγωγείται, εκβιάζεται, τιμωρείται, γίνεται αποδέκτης αντιδημοκρατικής

συμπεριφοράς από κατ' ευφημισμών εταίρους, υφίσταται πλείστα δεινά λόγω επιβολής αποτυχημένων προγραμμάτων, χάνει το δικαίωμα σε αξιοπρεπείς συντάξεις, στερείται το δικαίωμα να ορίζει το μέλλον του, απειλείται με δοτές κυβερνήσεις, με τελεσίγραφα. Προφανέστατα στο μήνυμα του πρωθυπουργού ο λαός είναι αγνός ενώ η ελίτ διεφθαρμένη, η διάκρισή τους είναι κατεξοχήν ηθική και η πολιτική επιβάλλεται να αποτελεί έκφραση της «γενικής θέλησης». Ετσι λοιπόν, όσον αφορά το δημοψήφισμα του Ιουλίου, η βασική λαϊκιστική διαίρεση της κοινωνίας συνοψίζεται και αντικατοπτρίζεται στην απόλυτη αντίθεση μεταξύ «ΝΑΙ» και «ΟΧΙ».

Συνοψίζοντας το 5^ο κεφάλαιο συμπεραίνουμε ότι πράγματι, εν μέσω οικονομικής κρίσης, ο λαϊκισμός στην Ελλάδα δεν κερδίζει απλά έδαφος, αλλά αποτελεί το κύριο πολιτικό ρεύμα, ο συνεκτικός αρμός των δύο κομμάτων που κυβερνούν την χώρα από το 2015 μέχρι και το 2019. Η άρθρωση λαϊκιστικού λόγου από τον ΣΥΡΙΖΑ, η οποία έχει αρκετά κοινά στοιχεία με εκείνη του ΠΑΣΟΚ, κυρίως τη δεκαετία του '70, που αναλύθηκε στο 3^ο κεφάλαιο, κατάφερε να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα, οδηγώντας ένα κόμμα που δεν υπερέβαινε μέχρι τότε σε εκλογικά ποσοστά το 4% να κατακτήσει την πρώτη θέση στις εκλογές του 2015 και να ηγηθεί της κυβέρνησης που σχηματίστηκε από κοινού με τους ΑΝΕΛ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο λοιπόν της ανάλυσης μας, συγκεντρώσαμε και παρουσιάσαμε μια σειρά θεωριών περί λαϊκισμού, επιλέγοντας να σταθούμε περισσότερο σε αυτές που χρησιμοποιούνται περισσότερο για την ανάλυση του λαϊκιστικού φαινομένου από την επιστημονική κοινότητα διεθνώς, αλλά και σε αυτές που θεωρήσαμε ότι μπορούν να εξηγήσουν καλύτερα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εν Ελλάδι λαϊκισμού.

Σχετικά με τις ρίζες του λαϊκισμού στη χώρα μας, τα δύο παραδείγματα που επιλέξαμε να αναλύσουμε μας οδήγησαν σε ένα κοινό συμπέρασμα: Τόσο το ΠΑΣΟΚ όσο και η Εκκλησία της Ελλάδος στο ζήτημα των ταυτοτήτων χρησιμοποίησαν άρθρωσαν λαϊκιστική ρητορική. Όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ, πέραν της ρητορικής, και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά (χαρισματική ηγεσία, έλλειψη

οργανωτικής δομής με πραγματική δυνατότητα λήψης αποφάσεων κτλ) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αποτέλεσε επί της ουσίας το πρώτο λαϊκιστικό κόμμα που κατάφερε να αποσπάσει τη λαϊκή ψήφο και να ηγεμονεύσει στην πολιτική ζωή της χώρας. Στα παραπάνω χαρακτηριστικά θα πρέπει να προστεθούν και ο αντιελιτισμός του αλλά και η δημιουργία σχήματος «Εμείς» VS «Αυτοί» με τη διάκριση των Ελλήνων σε «προνομιούχους» και «μη προνομιούχους».

Από την άλλη πλευρά, η εκκλησία επίσης χρησιμοποιεί ξεκάθαρα λαϊκιστικό λόγο (χρήση της έννοιας λαός ως ολότητα, σχήμα «Εμείς» VS «Αυτοί» κτλ). Και σε αυτήν την περίπτωση η λαϊκή αποδοχή ήταν τεράστια και ο λαϊκιστικός λόγος αποδείχθηκε πετυχημένος, καθώς τόσο οι λαοσυνάξεις όσο και η συγκέντρωση υπογραφών σημείωσαν ιδιαίτερη επιτυχία. Παρότι, εν τέλει, θεσμοί όπως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και το Συμβούλιο της Επικρατείας «έβαλαν φρένο» στη διαδικασία, η λαϊκή αποδοχή αλλά και ο λαϊκιστικό χαρακτήρας του εγχειρήματος επιβεβαιώνονται στο έπακρο.

Προχωρώντας την ανάλυσή μας είδαμε ότι η παραδοσιακή αιτία που βοηθά στην εδραίωση του λαϊκιστικού φαινομένου, η οικονομική κρίση σε συνδυασμό με τη διαφθορά και την αίσθηση της πλειοψηφίας του κόσμου πως οι θεσμοί αδυνατούν να διαχειριστούν αποτελεσματικά αυτά τα φαινόμενα (Canovan, Trust the people! Populism and the two faces of democracy , 1999) ήταν τα στοιχεία που έκαναν ιδιαίτερα αισθητή την εμφάνισή τους στην ελληνική κοινωνία εκείνη την εποχή.

Η αίσθηση οικονομικής απόγνωσης λοιπόν, από κοινού με την άνοδο του Ευρωσκεπτικισμού οδήγησαν στην αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού. Νέοι πολιτικοί σχηματισμοί έκαναν την εμφάνισή τους και λαϊκιστικά κόμματα κατάφεραν να αποσπάσουν σημαντικό μέρος της προτίμησης του εκλογικού σώματος.

Επιπλέον, ο κυβερνητικός συνασπισμός ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ σχηματίστηκε εν πολλοίς στη βάση της λαϊκιστικής «αντιμνημονιακής» ρητορικής, η οποία ένωσε δύο κόμματα προερχόμενα από διαφορετικούς πολιτικούς χώρους. Η δημιουργία αυτής της κυβέρνησης σε συνδυασμό με τη συντριπτική επικράτηση του ΟΧΙ στο δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου του 2015, καταδεικνύει ακριβώς το γεγονός πως ο λαϊκισμός ως φαινόμενο κατάφερε να πρωταγωνιστήσει στην Ελλάδα όσο η κρίση βάθαινε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abts, K., & Rummens, S. (2007, June 1). Populism versus Democracy. *Political studies*, σσ. 405-424.
- Barber, T., & Hope, K. (2009, December 12). Papandreou Says Greece is Corrupt. *Financial Times*.
- Betz, H. G., & Johnson, C. (2004, October). Against the current-stemming the tide: the historical ideology of the contemporary radical populist rights. *Journal of political ideologies*, σσ. 311-327.
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy . *Political Studies* , 2-16.
- Canovan, M. (2002). Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of. Στο Y. Meny, & Y. Surrel, *Democracies and the Populist Challenge* (σσ. 30, 33-35). New York: Palgrave .
- Canovan, M. (2004 , October). Populism for political theorists . *Journal of political ideologies*, σσ. 241-252.
- Canovan, M. (2004, September). Populism for political theorists? *Journal of Political Ideologies*, σσ. 241-252.
- Conniff, M. (1999). Brazil's populist republic and beyond. Στο M. Conniff, *Populism in Latin America* (σσ. 49-50). Alabama: The University of Alabama Press.
- de la Torre, C. (2010). *Populist Seduction in Latin America*. Ohio: University Press.
- Dinas, E., Georgiadou, V., Konstantinidis, I., & Rori, L. (2013). From Dusk to Dawn: Local Party Organization and Party Success of Right-Wing Extremism. *Party Politics*.
- europarl.europa.eu. (2013 , 6 23). *Ένα έτος πριν από τις ευρωπαϊκές εκλογές του 2014* . Ανάκτηση από www.europarl.europa.eu : www.europarl.europa.eu
- Flade, P. (2013). Combating Greece's Desperate Loss of Hope. *Gallup Business Journal*.
- Flood, C. (2002). Euroscepticism: A Problematic Concept. *UACES*.
- Gemenis, K., & Dinas, E. (2010). Confrontation Still? Examining Parties Policy Positions in Greece. *Comparative European Politics*, 179-201.
- Germani, G. (1978). *Authoritarianism, Fascism and National Populism*. New Brunswick: Transaction Books.
- Gersovitz, M., Diaz-Alejandro, C., Ranis, G., & Rosenweig, M. (1982). *The theory and experience of economic development*. New York: Routledge.
- Harmsen, R., & Spiering, M. (2004). *Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration*. *European Studies* 20.

- Hayward, J. (1996). *Elitism, Populism and European politics*. New York: Press Oxford.
- Hermet, G. (2001). *Les populismes dans le monde. Une histoire sociologique XIXe-XXe siècle*. Paris: Fayard.
- Hooghe, L., & Marks, G. (2007). Sources of Euroscepticism. *Acta Politica*, 119-127.
- Hornbeck, J. (2004). *Argentina's Sovereign Debt Restucturing*. Congressional Research Service .
- IMF. (2010). *Greece: Request for Stand-By Arrangement* . Washington: DC:IMF.
- IMF. (2010). *Greece: Second Review under the Stand-By Arrangement*. Washington: DC:IMF.
- Ionescu, E., & Gellner, G. (1969). *Populism- Its meaning and national characteristics*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Karyotis, G., & Rüdiger, W. (2013). *Blame and Punishment? The Electoral Politics of Extreme Austerity in Greece*. Political Studies.
- Kazin, M. (2016, 10 11). *Ο Trump και ο λαϊκισμός της Αμερικής, Παλιό κρασί σε νέα μπουκάλια*. Ανάκτηση από foreignaffairs.gr: <https://foreignaffairs.gr/articles/71010/michael-kazin/o-trump-kai-o-laikismos-tis-amerikis?page=show>
- Laclau, E. (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism, Fascism,*. London: Verso.
- Laclau, E. (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism* . London: NLB.
- Laclau, E. (2004, Μάιος). Τέσσερις απαντήσεις για τον λαϊκισμό. Μία συνέντευξη. *Επιστήμη και Κοινωνία*, σσ. 213-218.
- Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.
- Laclau, E. (2005). Populism: What's in a Name? Στο F. Panizza, *Populism and the Mirror of Democracy* (σσ. 32-49). Suffolk: William Clowes Ltd .
- Lillecker, D., Jackson, D., Thorsen, E., & Veneti, A. (2016). *US Election Analysis 2016: Media, Voters and the Campaign, Early reflections from leading academics*. Poole, England : The Centre for the Study of Journalism, Culture and Community, Bournemouth University.
- Lynch, D. (2010, May 6). Intense Public Anger in Greece as Lawmakers Approve Austerity Plan. *USA Today*.
- Lynn, M. (2011). *Bust: Greece, the Euro, and the Sovereign Debt Crisis*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Lyrantzis, C. (1987). The power of the populism:the Greek case. *European Journal of political research*, σσ. 667-686.

- Matsaganis, M. (2013). *The Greek Crisis: Social Impact and Policy Responses*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Mavris, Y. (2012). Greece's Austerity Election. *New Left Review*, 95-107.
- Metron Analysis. (Φεβρουάριος-Μάρτιος 2013). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες για την Ευρώπη*. Ελευθεροτυπία.
- Milza, P. (2004). *Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης: Η ευρωπαϊκή ακροδεξιά από το 1945 μέχρι σήμερα*. SCRIPTA.
- Moschonas, G. (2013). A New Left in Greece: Pasok's Fall and Syriza's Rise. *Dissent*, 33-37.
- Mossé, C. (2015). *Μικρή ιστορία της αθηναϊκής δημοκρατίας : Και η πρόσληψή της στους αιώνες*. Αθήνα : Πατάκη.
- Mudde, C. (2004, September). The Populist Zeitgeist. *Government & Opposition*, σσ. 541-563.
- Mudde, C. (2015, 6 9). *www.booksjournal.gr, Τεύχος 55*. Ανάκτηση από Αριστερός και δεξιός λαϊκισμός σε Ευρώπη και Ελλάδα.,: <http://booksjournal.gr/blog/item/1055-%CF%84%CE%B5%CF%8D%CF%87%CE%BF%CF%82-55>
- Mudde, C. (2015, June 9). Αριστερός και δεξιός λαϊκισμός σε Ευρώπη και Ελλάδα. *The books journal*, σσ. <http://booksjournal.gr/%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%82/%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE/item/1140-%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%81%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B4%CE%B5%CE%BE%CE%B9%CF%8C%CF%82-%CE%BB%CE%B1%>
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2013). Populism. Στο M. Freedman, M. Stears, & L. T. Sargent, *Oxford Handbook on Political Ideologies* (σσ. 493-512). Oxford: Oxford University Press.
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2013). Λαϊκισμός και (φιλελεύθερη) δημοκρατία: ένα αναλυτικό πλαίσιο. Στο C. Mudde, & C. R. Kaltwasser, *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική: Απειλή ή διόρθωση για τη δημοκρατία*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Λαϊκισμός: Μια συνοπτική εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Mudde, C., & Kopecký, P. (2002). The Two Sides of Euroscepticism: Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*.
- OECD. (2013). *How's life? Measuring Well-Being*. Paris: OECD.
- populismindex.com. (2019, February 20). Ανάκτηση July 30, 2019, από timbro.se: <https://populismindex.com>
- Postel, C. (2009). *The populist vision*. Oxford: Oxford University Press.

- Stavrakakis, Y. (2004). Antinomies of formalism: Laclau's theory of populism and the lessons from religious populism in Greece. *Journal of political ideologies* , σσ. 253-267.
- Stavrakakis, Y., & Katsambekis, G. (2014). Left wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA. *Journal of Political ideologies*, 127.
- Szczerbiak, A., & Taggart, P. (2000). Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, the Euro and Europeanisation. *Sussex European Institute Working Paper* .
- Szczerbiak, A., & Taggart, P. (2001). Contemporary Euroscepticism in the party systems of the European Union candidate states of Central and Eastern Europe. *European Journal of Political Research* , 43.
- Taggart, P. (1998). A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems. *European Journal of Political Research*, 33.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham:: Open University Press.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Philadelphia: Open University Press.
- Taguieff, P. A. (2002). *L'illusion populiste*. Paris: Éditions Berg International.
- Taylor, A. (2016, December 19). *The global wave of populism that turned 2016 upside down*. Ανάκτηση July 17, 2019, από www.washingtonpost.com: https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/12/19/the-global-wave-of-populism-that-turned-2016-upside-down/?utm_term=.5f027865cbd5
- Teperoglou, E., & Tsatsanis, E. (2014). Dealignment, De-legitimation and the Implosion of the Two- Party System in Greece: The Earthquake Election of 6 May 2012. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 222-242.
- tvxs. (2010, 3 23). *Αντίθετοι στην ένταξη της Νορβηγίας στην Ε.Ε. οι πολίτες της*. Ανάκτηση από tvxs.gr: <https://tvxs.gr/news/%CE%BA%CF%8C%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%82/%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%B8%CE%B5%CF%84%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BE%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BD%CE%BF%CF%81%CE%B2%CE%B7%CE%B3%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CF%83>
- Weber, M. (2005). *Οικονομία και Κοινωνία, κοινωνιολογικές έννοιες*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ανδριανόπουλος, Α. (1980). Η πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ . Στο Π. Παπασαραντόπουλος, *Η πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ* (σ. 489). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- ΑΝΕΛ, Α. Έ. (2012, February 24). *Ιδρυτική Διακήρυξη*. Ανάκτηση August 10, 2019, από anexartitoiellines.gr: <http://anexartitoiellines.gr/diak.php>
- ΑΝΕΛ, Α. Έ. (2012, February). *Παρουσίαση Κινήματος*. Ανάκτηση August 10, 2019, από [Ανεξάρτητοι Έλληνες: http://anexartitoiellines.gr/about.php](http://anexartitoiellines.gr/about.php)

- Αρχή, Ε. Σ. (n.d.). *Κατά Κεφαλή Μεγέθη: ΑΕΠ και Εθνικό Εισόδημα*. Ανάκτηση July 10, 2019, από [statistics.gr](http://www.statistics.gr): <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL33/2006>
- Βανδώρος, Σ. (2015, 9 18). *Ελλάδα μια λαϊκιστική δημοκρατία*. Ανάκτηση από [bookpress.gr](http://www.bookpress.gr): <https://www.bookpress.gr/stiles/dimosia-sizitisi/laikisimos-krisi-ellada>
- Βαρελά, Κ. (2004). *Ανδρέας Παπανδρέου (Σειρά "Ηγέτες")*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Βέρνυ, Σ. (2015). Πέρα από το Ευρώ: Η Αμφισβήτηση της Ευρώπης και οι Επιπτώσεις για τα Πολιτικά κόμματα. *Συνέδριο Δικτύου Μελέτης των Εκλογών, της Κοινής Γνώμης και των Κομμάτων, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 11-12 Ιουνίου 2015*.
- Βέρνυ, Σ. (2015). Πέρα από του ευρώ: Η αμφισβήτηση της Ευρώπης και οι επιπτώσεις για τα πολιτικά κόμματα. *Συνέδριο Δικτύου Μελέτης των Εκλογών, της Κοινής Γνώμης και των Κομμάτων*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Δεμερτζής, Ν., & Λίποβατς, Θ. (2006). *Φθόνος και μνησικακία, τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*. Αθήνα: Πόλις.
- Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. (1789).
- Ελευθεροτυπία 26/6/2000. (2000).
- Ελεφάντης, Α. (1991). *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Ελεφάντης, Α., & Καβουριάρης, Μ. (1977, Οκτώβριος). ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός. *Ο Πολίτης*, σσ. 14-23.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ). (n.d.). Ανάκτηση July 10, 2019, από <http://www.statistics.gr>: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL33/2006>
- Ευρωβαρόμετρο. (2010). *Ευρωβαρόμετρο 74: Εθνική ανάλυση- Ελλάδα*. https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb74/eb74_el_el_nat.pdf.
- Καμμένος, Π. (2012, May 3). *Ομιλία στη Θεσσαλονίκη*. Ανάκτηση August 10, 2019, από <http://www.youtube.com/watch?v=erwT5nj44II>
- Καμμένος, Π. (2012, May 4). *Ομιλία στην Αθήνα*. Ανάκτηση August 10, 2019, από <http://www.youtube.com/watch?v=3UdOWOcMdrM>
- Καμμένος, Π. (2012, May 2). *Ομιλία στο Ηράκλειο*. Ανάκτηση August 10, 2019, από <http://www.youtube.com/watch?v=ZIESxpryrYc>
- Καπετανγιάννης, Β. (1980). Η πολιτική και θεωρητική σημασία της συζήτησης για το ΠΑΣΟΚ. Στο Π. Παπασαραντόπουλος, *ΠΑΣΟΚ και εξουσία* (σ. 300). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κατσούλης, Η. (1980). Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία. Στο Π. Παπασαραντόπουλος, *ΠΑΣΟΚ και εξουσία* (σ. 448). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

- Κατσούλης, Η. (2004). Νεο-λαϊκισμός στην ύστερη νεωτερικότητα . *Επιστήμη και Κοινωνία*, σσ. 335-350.
- Λυριντζής, Χ. (1990). Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές. Στο Χ. Λυριντζής, & Η. Νικολακόπουλος, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος* (σ. 46). Αθήνα : Θεμέλιο.
- Μητσοτάκης, Κ. (2006). *Οι συμπληγάδες της εξωτερικής πολιτικής, εσωτερικές και διεθνείς πιέσεις στις ελληνοαμερικανικές διαπραγματεύσεις για τις βάσεις 1974-1985*. Αθήνα : Πατάκη.
- Μουζέλης, Ν. (1989). Ο λαϊκισμός. Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες;. Στο Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, & Ν. Μουζέλης, *Λαϊκισμός και πολιτική* (σσ. 21-22). Αθήνα: Γνώση.
- Πανταζόπουλος, Α. (2001). *Για τον λαό και το έθνος, η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*. Αθήνα: Πόλις.
- Πανταζόπουλος, Α. (2013). *Ο Αριστερός εθνικολαϊκισμός, από την αντιπολίτευση στην εξουσία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πανταζόπουλος, Α. (2016). *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός, από την αντιπολίτευση στην εξουσία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Παπαδημητρίου, Γ., & Σπουρδαλάκης, Μ. (1994). *Τα καταστατικά των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Παππάς, Τ. (2015). *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα* . Αθήνα : Ίκαρος .
- Σοφός, Σ. (2000). Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδικτατορική Ελλάδα: προς μια πολιτισμική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου. Στο Ν. Δεμερτζής, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (σ. 136). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1989). Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατισμού. Στο Θ. Λίποβατς, Ν. Μουζέλης, & Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική* (σ. 67). Αθήνα: Γνώση.
- Σταυρακάκης, Γ. (2004). Αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 149-172.
- Φουκουγιάμα, Φ. (1993). *Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*. Αθήνα: Λυβάνη.
- Χαραλάμπης, Δ. (1989). *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός, η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα* . Αθήνα: Εξάντας .
- Χριστόδουλος, Α. (2000). "Πρόλογος Β' εκδόσεως" (Προσφώνηση ενώπιον της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 11/10/2000. Στο Ι. Σ. Ελλάδος, *Εκκλησία της Ελλάδος* (σσ. 52-53). Αθήνα: : Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Χριστόδουλος, Α. (2000). Ομιλία του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Χριστοδούλου στη Λαοσύναξη της Αθήνας. Στο Ι. Σ. Ελλάδος, *Εκκλησία και ταυτότητες* (σ. 322). Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Χριστόδουλος, Α. (2000). Ομιλία του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Χριστοδούλου στη Λαοσύναξη της Θεσσαλονίκης, 14 Ιουνίου 2000. Στο Ι. Σ. Ελλάδος, *Εκκλησία και Ταυτότητες*. Αθήνα: Κλάδος Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Χριστόδουλος, Α. (2001, Μάρτιος 16). (Γ. Παπαθανασόπουλος, Δημοσιογράφος)